

1890

6 NOV 2011

*G. Thred, and p
grd f obz*

891-99

G-40

891.99

G-40

U.S.

U3 R402

շեօրթա Քաղաք

VI

ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐՍԵՂ ԶԱՄԱՆԵԱՆԻ.

ԱՆՆԱ ՍԱՐՈՅԵԱՆ

ԷՏԻԻԴ

ԳՐԾՑ

ՆԱՐ-ԴՈՍ

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ „ԱՐՕՐ“ Տ. ՆԱԶԱՐԾԱՆԻ

Ֆոյովիճ. պր. և Քաղաքային. փող. տնակում:

1890

Անստիասելի նամակդ ինձ շատ տխրեցրեց և միևնույն
 ժամանակ շատ բարկացրեց: Մթթե դու կարծում ես, որ ես
 երբ և ինչ կարող կը լինիմ—մինչև անգամ եթէ այդ կամենամ
 էլ—մոռանալ նրան, որ մակնութեանս ժամանակից ի վեր իմ
 ամենասիրելի, իմ ամենասրտակից ընկերունկս է եղել, որին
 ամեն ժամանակ և ամեն դէպքում համարձակ յայտնել եմ
 սրտիս բոլոր գաղտնիքներն և որ կիսել է տխրութիւնս, կրկնա-
 պատկել է ուրակութիւնս: Դու ինձ մոռացար, Ա՜ննա, դու
 ինձ մոռացար, դառնութեամբ բացականչում ես դու նամա-
 կիդ մէջ: Ես չեմ հասկանում, թէ այդ ինչ կատկած է (թէև
 հաւատ կարող էի անուանել այն զգացմունքը, որով դու գրել
 ես այդ բառերը), որ ծնել է քո մէջ մեր անջատումն ու եր-
 կարատեւ լռութիւնը: Դուցէ այդ ընկերական անհուն, կոյր սի-
 րոյ յանկարծ բռնկող անմեղ բարկութեան արգասիք է: Եթէ
 այդպէս է (որ ամենահաւանականն եմ գտնում), ապա ես կըր-

կնապատիկ ուժով սերում էմ այն մաքուր սիրտը, որ տրամադիր է այդպիսի արդար բարկութիւններու։ Ի հարկէ, անպատճառ չպիտի երդուեմ, սիրելի քոյրիկս, որպէս զի դու ինձ հաւատաս, որ, չնայելով ես այսքան ժամանակ քեզ նամակ չէի գրում, բայց ամեն օր և միշտ յիշում էի քեզ. իսկ երբեմն—և այն շատ յաճախ—մի անպիսի անհուն կարօտութիւն էի գգում դէպի քեզ, այնպէս ցանկանում էի քո ներկայութիւնը, որ... միթէ բառեր կ'ան այդ գգացումներն արտայայտելու։ «Բայց ինչո՞ւ նամակ չէիր գրում», անպատճառ կը հարցնես դու ինձ։ —Ինչո՞ւ նամակ չէի գրում քեզ,—հարցնում էմ և՛ ինքս ինձ։ Պատասխանի համար պէտք է ղիմել այն անհասկանալի գորութեանը, որ՝ մարդկային կամքին հակառակ՝ միայն ինքն է ըզգացմունքները ղեկավարը։ Մարդկային սիրտն երբեմն այնպէս լցում է (սակայն այդ շատ քչերին է պատահում, իսկ ինձ՝ շատ յաճախ, մանաւանդ վերջին ժամանակներս), նորանոր զանազան գգացմունքները՝ միմեանց խառնուելով՝ անպիսի ուժով գործում են նրա մէջ, որ նրանց կարելի չէ լինում արտայայտել ո՛չ բառերով և ո՛չ, մինչև անգամ, գրչով։ Զօրեղ գգացմունքները ալեկոծուող սիրտն էլ ունի իւր կապրիզներն, ինչպէս ունի անոնք ահեղ փոթորիկի ժամանակ։ Առանց դուրս գալու սրտի պատերից, այդ գգացմունքներն, ինչպէս լաւան երկրի ներքը, բորբոքում են, եռում այնքան, մինչև որ իրենք իրենց դարձնալ հանգստանում են, խաղաղում։ Բայց ո՞րքան քաղցր և թեթեւ, բայց և, միևնոյն ժամանակ, ո՞րքան դառն և ծանր է գգացմունքների այդ ալեկոծութիւնը սրտի մէջ։ Ուզում ես աղօթել և անիծել, ուզում ես ապրել և մեռնել։ Նրանք, բայց և վա՛յ նրան, ում սրտին յատուկ են այդպիսի ալեկոծութիւններ... Նե՛սի՛մ գիտէ մինչև երբ ես այսպէս շարունակէի պահպանել դէպի քեզ ունեցած լուութիւնս, սիրելի քոյրիկ, եթէ նամակդ յանկարծ չբանար սրտիս դռները քո առաջ... Բայց այստեղ գրե՛ս այլ ևս առաջ չէ գնում... Տարա-

կուսում եմ.... Ի՛նչպէս յայտնեմ այն, ինչ որ այժմ գգում եմ ես... Ամբողջ քառորդ ժամ անցաւ. գրելը ձեռքիս կանգ է առնում. գլուխս խոնարհուել է թղթի վրայ. սիրտս սաստիկ բարակում է... Հագարաւոր գգացմունքներ և մտքեր ալեկոծում են ինձ. ուզում եմ, ամեն ջանք գործ եմ դնում արտայայտելու դրանց նամակիս մէջ, բայց... Կէս ժամ էլ անցաւ... Ո՛չ, չեմ կարողանում։ Մնացել բարեւ, անգլին քոյրիկ։ Միւս անգամ։

Ամենասաստիկ կարօտով սեղմում եմ քեզ կրծքիս և համբուրում եմ քեզ։

Քո Աննա Սարոյեան։

ՆԱՄԱԿ Բ

Թիֆլիս, սեպտեմբերի 20-ին 1880.

Սիրելի Հռիփսիմէ,

Դու զարմանում ես, թէ ինչպիսի եղանակով էի գրել նամակս. «կարծես, մեղմադձութիւն է եկել վրադ», գրում ես դու։ Իրաւունք ունիս զարմանալու և այդպէս կարծելու, քանի որ այդ եղանակով գրած նամակ ինձնից դեռ երբէք չես ստացել։ «Ի՛նչ է պատահել քեզ», հարցնում ես դու։—Ոչինչ, բոլորովին ոչինչ չէ պատահել ինձ. ես նոյնն եմ, ինչպէս դու վերջին անգամ տեսել ես ինձ. ապրում եմ նոյն լիութեան մէջ, ինչպէս դու գիտես. ծնողներս, եղբայրներս բոլորը ողջ և առողջ են և մենք առաջուայ նման հաշտ և սիրով ենք ապրում։ Ըստ երևոյթին, ես պէտք է որ երգանիկ լինեմ, տրտնջալու ոչինչ տեղիք չպիտի ունենամ, այնպէս չէ՛, սիրելի քոյրիկ։ Բայց արեւ տես, որ այդ այդպէս չէ.—ընդհակառակն՝ այս վերջին ժամանակներս ես ինձ թշուառ եմ գգում՝ առանց մի օր և իցէ ակնյայտ պատճառի։ Ել չես տեսնիլ ինձ առաջուայ նման

ամեն մի չնչին բանի վրայ ուրախ քրքչալիս կամ չարաճճի-
ռութիւններ անելիս, որոնց համար դու ինձ միշտ նախատում
էիր և խրատում, որ ես գոնէ փոքր ինչ լրջմիտ կենամ։ Եւ չես
տեսնել ինձ առաջուայ նման ցանցառամիր երկտասարդները
ետեւից ընկած, որի համար քո նախատինքն աւելի սաստիկ էր
լինում և երբ չէր լսում քեզ դու ուղղակի խռովում էիր ինձ-
նի մինչև անգամ երկար ժամանակներով։ (Բայց եթէ այժմ
տեսնես, թէ որքան ես ատում եմ այդպիսի երկտասարդներին
և որքան զգում եմ դրանցից... գուցէ այժմ ես նախատեմ
քեզ և խռովեմ քեզնից, եթէ դու ինձ չլսես)։ Առաջուայ
անմիտ, երեխայական արարքներից էլ ոչ մի նշույլ չես տեսնիլ
իմ մէջ։ Կարծես երկտասարդութեան վաղուց արդէն հրաժեշտ
եմ տուել, սիրտս կարծես մի անգամից ծածկուել է և էլ հնար
չկայ նրան բանալու։ Այն, ինչ որ առաջ ես հոգով չափ սերում
էի, այժմ սաստիկ ատում եմ։ Կլուբ բոլորովին չեմ գնում,
պարահանդէսներ—համարեա երբէք, իսկ թատրոն—շատ քիչ
անգամ։ Ամեն տեղ և ամեն բանից շատ շուտ եմ ձանձրա-
նում։ Ես այժմ սերում եմ միայն առանձնութիւն և շատ ջիզ-
ւորս գալիս է, երբ ինձ անհանգստացնում են։ Առանձնութեան
ժամանակ մտածմունքներն ակամայ պաշարում են ինձ։ Շատ
անգամ այնպէս խորասուզում եմ մտածմունքներս մէջ, որ
ամեն բան կատարելապէս մոռանում եմ։ Բայց թէ ինչ եմ մը-
տածում,—այդ ես ինքս էլ չգիտեմ, միայն այս գիտեմ, որ, ինչ
որ մտածում եմ, բոլորը դառն է լինում։ Երբեմն՝ մտածմունք-
ներս անձնատուր եղած լինելուց յետոյ՝ երբ յանկարծ սթափ-
ւում եմ, զգում եմ, որ աչքերս լցուել են արտասուքով և քիչ
է մնում, որ հեկեկամ։ Կնում է և ժամանակ, երբ սաստիկ
ձուլանում եմ,—թէև, ինչպէս գիտես, բացի կարդալուց և
գաղնամուր ածելուց ես ուրիշ ոչ մի գրադմունք չունիմ,—և այն-
քան ձուլանում եմ, որ առաւօտները ոչ ուզում եմ անկողնիցս
վեր կենալ և ոչ տնից դուրս գնալ, ուզում եմ միշտ մնալ այն-

պէս, ինչպէս որ կամ։ Բայց երբեմն էլ մի աչնալիս անզուսպ
կատաղի շարժունութեան պէտք եմ զգում, որ մի անգամից ու-
զում եմ և այս անել, և այն, և վազել, վազվզել, և պարել,
անդադար պարել, դաշնամուր ածել, կոտրել, վիթել, ծեծել,
մի խօսքով՝ անել այն ամենն, ինչ որ կամենում եմ և ինչ որ
ձեռքիցս կը գայ։ Հենց երէկ ճիշդ այդ դրութեան մէջ էի.
երեկոյեան՝ թէյը խմելուց յետոյ՝ բաժակն այնպէս շարտեցի
սեղանի վրայ, որ նա գլորուեց, ընկաւ յատակի վրայ և փշր-
ուեց։ Վերջը վերքը կարդալու, բայց մի քանի րոպ հազիւ կտը-
ղացած՝ իսկոյն ծածկեցի և սաստիկութեամբ շարտեցի յատակի
վրայ։ Նստեցի դաշնամուրիս առաջ և այնպէս կատաղի կերպով
խօսեցի մի քանի ակիփորդներ, որ ստեղծեցներէց մէկի զսպա-
նակը կոտորուեց։ Եւ չեմ յիշում, թէ ինչեւ արեցի։ Մեր տանը
բոլորը զարմացած մնացել են։ Ես էլ պալատ չեմ դարձացել,
հաւատացիր։ Ախր ինչո՞ւ եմ ես այսպէս անում, ինչո՞ւ, խելո՞ւ-
գարում եմ, ինչ է, թէ այս էլ մի տեսակ հիւանդութիւն է,
որ ակամայ գալիս է մարդու վրայ։—Ոչինչ չեմ հասկանում։
Բայց այս մի բանն ես շատ լաւ հասկանում եմ, զգում եմ, որ
սիրտս ձգտում է, սաստիկ ձգտում է մի ինչ-որ անյայտ, կար-
ծես, երբէք գոյութիւն չունեցող բանի, ձգտում է և, կարծես,
յոյս չունի, որ երբ և իցէ կը հասնի դրան... Ի՛հ, ինչ և իցէ.
Սակայն ես այժմ ամեն կերպ աշխատում եմ այդ ջիւար դրու-
թիւնից դուրս գալու և յոյս ունիմ, որ դաճազան գրադմունք-
ներով ինձ այդ կիւղողութիւն իսկ սկսել եմ շատ կարդալ և համա-
րեա ողջ օրն ընթերցանութեամբ եմ անց կացնում։ Արեւիս,
նամակ շուտ-շուտ գրել, ես էլ շուտ-շուտ կը գրեմ։ Ի նկատի ու-
նեցիր, որ սիրտս արդէն բաց է եղել և ես այլ ևս չեմ կարող
նրան ծածկել։ Ուզում եմ նամակներով քեզ հետ ամեն ինչ
բաժանել։ զգում եմ, որ այդ ինձ թեթևութիւն կը պատճառէ։
Առ այժմ, սիրելիս, ցնոր գրութիւն։

Բո Աննա Սարգիսեան։

ՆԱՄԱՆ Գ.

Թիֆլիս, հոկտեմբերի 4-ին 1880.

Սիրելի Հովհաննիս,

Դու աշխատում ես քաջատրեւ հոգեկան օտարոտի դրու-
թիւնս և գտնում ես, որ այդ անգործունէութիւնիցս է՝ Գուցի
մասամբ ճիշդ էլ է այդ, բայց այս էլ կայ, որ ես դէպի ոչ մի
գործ ձգտումն չեմ գգում։ Եւ ի՞նչ գործ կը հրամայէիր, որ կա-
տարէի, ի՞նչ անէի, ինչո՞վ գրադռէի, քանի որ մի հասարակ
գործուածք անգամ մինչեւ վերջը համբերութիւն չունիմ տա-
նելու և ամեն բան, ինչ ձեռքս եմ առնում, ձգում եմ կիսատ... Ո՛չ,
ես կարծում եմ, որ գլխաւոր պատճառը մենակութիւնս է՝ Գուցի
դու զարմանաս, բայց այդ այդպէս է։ Ես մենակ եմ այժմ, և
այդ ոչ թէ այն պատճառով, որ առաջուայ նման ես այլ ևս
ընկերակիցներ չունիմ, որոնց հետ կարողանամ անցնել ժամա-
նակս տաղտկութիւնից խուսափելու համար,— ոչ, այլ այն պատ-
ճառով, որ ես ինքս հեռացել եմ նրանցից, որովհետեւ նրանք
բոլորն էլ ինձ այժմ շատ յիմար և դատարկ արարածներ են
երևում... Այ, ուրիշ բան կը լինէր, եթէ դու լինէիր մօտս.
այն ժամանակ ես երբէք չէի ձանձրանալ, երբէք տաղտկութիւն
չէի գգաւ, ինչպէս առաջ, երբ դու այստեղ էիր, թէ և այն ժա-
մանակ քո չափից դուրս լուրջ դատողութիւններն և խրատներն
եւրեմն շարժում էին ծիծաղ... Տէր Աստուած, որքան թեթեւա-
միտ էի ես այն ժամանակ... Եւ ես այժմ զարմանում եմ, ճշ-
մարիտ, թէ ինչպէս քո այդ առողջ խելքովդ, քո այդ զարգա-
ցողութեամբդ դու կարողանում էիր ինձ հետ մի որ և իցէ յա-
րաբերութիւն ունենալ, թէ և չբաւորութեանդ հետ ունէիր և
սաստիկ ինքնասիրութիւն, որպէս զի խկոյն և եթ հեռա-
նայիր ինձանից, երբ տեսնէիր, որ քո դէպի ինձ ունեցած սերտ

բարեկամութեան մէջ զանազան նախանձախնդիրները լոկ
ստոր հաշիւներ են տեսնում քո կողմից։ Ի՞նչպէս չէիր ձանձրա-
նում իմ ամենայնմար խօսակցութիւնից, որ միշտ այն մասին
էր լինում, թէ գիշերը պարահանդէսում ում հետ պարեցի, ում
հետ ծանօթացայ, ում ինչպիսի նոր հագուստ ունէր, թէ թատ-
րոնում ինչ օպերա էին ներկայացնում, ում ինչպէս էր երգում,
ում կար այնտեղ աչքի ընկնող, թէ ինչ նոր մօդա է եկել, ինչ
նոր հագուստ պիտի կարելի տայի ինձ համար, թէ այս ինչ
օրը որտեղ եմ հրաւիրուած...— Անշուշտ դրա համար ես պար-
տական եմ քո գիշող, սիրող բնաւորութեանդ և խղճահարու-
թեանդ, որով դու կամենում էիր ինձ դռնէ փոքր ինչ խելքի
բերել... Ա՛խ, անգին քոյրիկս, որքան ես քեզ սիրում եմ։ Որ-
քան շատ եմ մտածում մեր բարեկամութեան մասին, այնքան
սիրտս աւելի և աւելի է կապում քեզ հետ, որովհետեւ զնա-
հատութիւնդ ես նոր եմ հասկանում։ Ուզում եմ, որ այդ ան-
ցեալը դռնէ մի րոպէ վերադառնայ և ես առատարողի ջերմ
զգացմունքներով հատուցանեմ քեզ քո դէպի ինձ տածած ան-
կեղծ բարեկամութեանդ փոխարէնը։ Դու չես կարող երեւակա-
յել, թէ որքան կարօտում եմ քեզ այժմ։ Եւ ինչպէս չկարօտեմ,
քանի որ ամբողջ երկու տարի է անցել այն օրից, երբ դու
վերջին անգամ եկար մեր տուն հրաժեշտիդ ողջօրեա տալու
մեզ։ Այդ օրն ես յիշում եմ, ինչպէս երէկը։ Ի՞նչ սքանչելի օր
էր այդ։— Շաբաթ երեկոյ էր։ Տան բոլոր դռներն և լուսամուտ-
ները բաց էին դէպի պատշգամբը։ Մայիսեան թարմ, զովարտ
օդը, որ ես միշտ համեմատել եմ քեզ՝ քեզիկ մանկան ան-
լսելի շնչառութեան հետ, ամենայն առատութեամբ ներս էր
մտնում սենեակները։ Արևի ճառագայթները՝ բեկուելով լուսա-
մուտներին ապակիների մէջ՝ անդրադառնում էին հանդէպի պա-
տերի վրայ աղօտ և անջերմ լուսով։ Պատշգամբում չարաձճի
ծտերն իրենց ուրախ ճլիղոցով ահագին աղմուկ էին հանում.
Նրանց ճլիղոցի ձայնը սարգ օդում արձագանք էր տալիս։ Ո՛ր-

քան սիրելի է գարունը, երբ երգում են թռչունները: Ի՞նչ կը լինէր գարունը, եթէ թռչուններ չլինէին:—Նա անշուշտ կը կորցընէր իւր հրապուրելի կէտը, ինչպէս ուրախ, հաճութեամբ փոխաւորութիւնն առանց երգի կրամ երաժշտութեան: Եւ նստած էի դահլիճում դաշնամուրին առաջ և նուագում էի նուսմանի սերենադը (ես շատ լաւ լինում եմ, որ հենց այդ էլ նուագում): հարեւան սենեակում պարապում էին եղբայրներս, մեծը—Արշակը նստած էր սենեակի վերջին լուսամուտի մօտ իւր դրասեղանի առաջ և կանցելարիայից բերած մի հահադէն կոտր ինչ-որ թղթեր էր քրքրում, սենեակի միւս վերջին լուսամուտի մօտ իւր գրասեղանի առաջ նստած էր միւս եղբայրս—Դրեգորը և կարդում էր «Իօն Կարոսը» (այդ ես լինում եմ նրանց, որ նա ներս մտաւ և, խնդրելով, որ ես լսեմ, կարդաց ինձ մօտ մի գեղեցիկ կտոր Մարկիզ Պոգայի մի մենախօսութիւնից, որ ինքը շատ հաւանել էր: Նա առհասարակ չափից դուրս սիրում է Նիլլէրը, դու խօսեցի, որ նա թունդ ըմպանտիկ է): Իսկ փոքրը եղբայրս—Գարեգինը նստած էր մէջ տեղի լուսամուտներից մէկի առաջ և սովորում էր իւր դասը: Միւս հարեւան սենեակում հայրս և մայրս «նարդի» էին խաղում, այդ նրանց սիրելի զբաղմունքն էր, և էլ երեկոյեաններին: Այլ, ինչքան ուրախ, ինչքան երջանիկ էի ես այդ ժամանակ: Ի՞նչպիսի անհուն սէր էի զգում ես դէպի մեր այդ խաղաղ, սիրոյ, հաշտ ընտանիքը: Եթէ այն ժամանակ Աստուած ինձ ասէր՝ եկ քեզ աւելի լաւ կեանք տամ, ես կը հրաժարուէի և չէի հաւատար, թէ աշխարհիս երեսին դրանց էլ լաւ կեանք կարող է լինել: Սրտիս մէջ դրախտ էր բացուած և այդ դրախտն ես ուզում էի արտայայտել նուսմանի սքանչելի սերենադի մէջ...

Յանկարծ հարեւան սենեակում լսեցի քո ձայնը:

—Նկեղ եմ ձեզ մնաք բարեւ ասելու: Վաղն առաւօտեան ես գնում եմ,—ասում էր դու ծնողներին:

Ես թողի դաշնամուրը, վեր թռայ և ներս վագեցի քեզ մօտ:

—Սիրելիս, մի՞թէ, իրաւ, վաղն առաւօտեան,—բացա-կանջեցի բռնելով ձեռքերիցս:

—Այո: Բայց մնաք բարեւ ասելու: Ես գնում եմ:

«Այո»... Անգութ, ես քեզ ինչ էի արել, որ երջանկութեան բարձրութիւնից դու ինձ աշնայիս յանկարծ ջած գլուրեցիր:

—Սիրելիս, Հովիտիս, յետագայիս,—փարում եմ վզովդ:

—Ոչ,—կարծես երդուել ես դու:

—Սիրելիս, մնա մի քանի օր էր:

—Անկարող եմ:

Մի՞թէ սիրտն այդքան կարող է քարանայ: Ի՞նչ մնաք բարեւ ես ասում: Ծնողներիս, մնաք բարեւ ես ասում եղբայրներիս, սեղմում ես ամենքի ձեռքն էլ: Ես շտապով ծածկում եմ դէպարկը, դուրս եմ գալիս քեզ հետ: Գնում եմք: Ո՛ւր: Աստուած գիտէ: Սրիւսս էլ խօսում ենք, սակայն աւելի լաւում ենք: Քան թէ խօսում: Ինչո՞ւ: Չգիտեմ: Թէ և զգում էինք, որ շատ բան ունինք միմեանց ասելու, բայց շատ քիչ բան էինք կարողանում ասել միմեանց... Ի՞նչ յիմար դրութիւն էր:

Հետեւեալ օրն ես քեզ հրաժեշտ տուի երկաթուղու կայա-րանում: Վերջին ջերմ համբոյները դրոշմեցինք միմեանց շր-թունքներին: Ի՞նչպէս անկեղծ կերպով լալիս էինք: Սքանչելի արցունք, նոգեկառքը սուլեց և սիսեց դեռ կամաց, լետոյ քիչ-քիչ արագ փախցնել քեզ: Վերջին անգամ լուսամուտից դու շարժեցիր սպիտակ թաշկինակդ, ես—իմր և դու այլ ևս չկայիր աչքիս առաջ: Աստուծուն է միայն յայտնի, թէ այդ ժամանակ ես ինչ խնդրեցի նրանից, և այժմ փառք նրան, որ դու ողջ և առողջ ես...

«Բայց ինչո՞ւ դու գրում ես ինձ արդէն յայտնի այդ եղե-լութիւնը, ինչո՞ւ այդ բոլորը լեղեցնում ես ինձ», գուցէ հարցնես դու, եթէ միայն դու այլ ևս ճոյնը չես, ինչպէս ես քեզ ճանա-

չում էի այն ժամանակ, որովհետեւ եթէ դու նոյնը լինես, ապա այդ յիշողութիւնը քեզ համար նոյնքան սիրելի կը լինի, որքան և ինձ համար այժմ, չնայելով, որ այն ժամանակից անցել է ամբողջ երկու տարի։ Կարծեմ Գիօթէն է ասում—պէտք չէ քրքրել անցեալը, նա միշտ դառն է լինում ներկայի համար։ —Ճիշտ է արդեօք այդ։—Չգուցէ եմ, որ՝ այո և զգում եմ, որ՝ ոչ։ Ինչո՞ւ։ Բացատրել չեմ կարող, բայց ես այդպէս եմ զգում։ Անցեալի յիշողութիւնը որքան դառն, նոյնքան և քաղցր է, և այդ պատճառով նա սիրելի է, որպէս անունը սրտիդ մօտ ւնի էակի, որին տարիներ առաջ հողին ես յանձնել։ Այդ յիշողութեան մէջ կայ մի տեսակ ինքնուրոյն, եթէ կարելի է այսպէս ասել, հոգեկան ալօքզիւս, ինչպէս երկու հակառակութիւններ զուգաւորութեան մէջ։ Մի ծիծաղիլ փիլիսոփայութեանս վրայ։ Կարծեմ այս անգամ այսքանս բաւական է, սիրելիս. միւս անգամ մեր ընտանիքից տեղեկութիւն կը տամ քեզ, որ դու խնդրում ես ինձնից։ Իսկ այժմ ընդունիր համբոյրս և մնացիւր բարեւ։

Քո Աննա Սարոյեան։

ՆԱՄԱԿ Դ.

Թիֆլիս, հոկտեմբերի 11-ին 1880.

Սիրելի Հռիփսիմէ,

Նախորդ նամակովս խոստացել էի քեզ տեղեկութիւն տալ մեր ընտանիքից և ահա կատարում եմ խոստումս։

Նախ պիտի ասեմ, որ Գրիգորը հիւանդ է. սաստիկ հազում է։ Այս հինգերորդ օրն է, ինչ գիմնազիօն չէ գնում. բժիշկները խորհուրդ են տալիս առ ժամանակ ձեռք վերցնելու պարապմունքներից։ Նա սաստիկ երկխաղ եմ կրում, որ նրա հի-

ւանդութիւնը [Թոքախտ լինի, մանաւանդ որ նրա կազմուածքը շատ քնքոյշ և նիհար է։ Դու գիտես, թէ ինչպէս ես սիրում եմ եղբայրներիս, առաւելապէս նրան, որ, այս վերջին ժամանակներս մանաւանդ, ինձ համար թէ եղբայր է՝ բառիս բուն նշանակութեամբ և թէ ամենամօտ խորհրդակից։ Նա տանջւում եմ երբ տեսնում եմ նրան՝ ձեռքը կուրծքի վրայ դրած՝ այնպէս սաստիկ հազալիս։ Նա շատ է պարապում, չափից դուրս պարապում է. կարծում եմ, որ նրա հիւանդութիւնը դրա հետեւանքն է։ Բայց Գրիգորի հիւանդութիւնը դեռ էլի ոչինչ, մի ուրիշ հանգամանք կայ, որ թէ ինձ և թէ մեր բոլոր ընտանիքին աւելի է մտատանջում։—Դու գիտես, թէ հայրս ինչպիսի զուարճասէր և կատակներ անող մարդ է, բայց վերջին ժամանակներս մեծ փոփոխութիւն է նկատուում նրա մէջ. օրինակ՝ երեկոյեանները նա վերադառնում է տուն միշտ մի աեսակ տխուր ու մտախոհ և գլխարկին աչքերի վրայ վայր [Թողած, այն ինչ առաջ՝ տուն գալիս՝ նա գլխարկը միշտ ետ գցած էր ունենում ճակատի վրայ և միշտ մըրմնջում էր մի օր և իցէ ուրախ երգ։ Խօսելիս էլ ամենքի հետ բարկացած է խօսում, կարծես ամենքն էլ նրան մի օր և իցէ անախորժութիւն են պատճառել, կարծես ամենքն էլ նրա առաջ մեղաւոր են։ Մի անգամ ես հարցրի նրանից դրա պատճառը, նա խոստում դէմքով նախ լուռ նայեց ուղղակի աչքերիս, յետոյ յանկարծ մի վայրկեան միայն ժպտաց, աչքերը վայր թողեց, ներքին շրթունքը կախեց և դէմքին տուեց մի այնպիսի ճիւղ և միւսնոյն ժամանակ ծիծաղելի արտայայտութիւն, որպիսին ունենում է երեխան այն ժամանակ, երբ նրան բոլորովին ի զուր մեղադրում են չարութիւն անելուն համար։

—Նա ի՞նչ մեղաւոր եմ, օրիորդ,—արտասանեց նա բարակ, իբրեւ թէ, երեսայական ձայնով.—Վերակոսեանը չարութիւն է անում, դուք ի՞նչ էք մեղադրում։ Ուզում էք Մարտիրոսեանին հարցրէք։

ես չկարողացայ ծիծաղել զսպել և զրկեցի նրան։
— Հայրիկ, մի՞թէ դու տխուր ժամանակի ել կարողանում
ես կատակներ անել, — բացականչեցի ես ուրախացած։

— Ուզում էք Մարտիրոսեանին հարցրէք, — կրկնեց նա նոյն
բարակ ձայնով։

Ես դարձեալ ծիծաղեցի և աւելի ամօք զրկեցի նրան։

Նա կամաց ազատուեց զրկեցո, ժպտաց՝ նայելով աչքե-
րիս և, քնքշօրէն համբուրելով ճակատս, դուրս գնաց իւր ա-
ռանձնասենեակը։

Ես մտախօհութեամբ նայեցի նրա ետևից։ Ի՜նչպէս շուտ
և հեշտութեամբ կարողացաւ ազատուել բացատրութիւնից։
Այնուհետեւ ամեն անգամ ես նկատում եմ, որ նա ամեն կերպ
աշխատում է խոյս տալ ինձնից, իսկ երբ այդ չէ՝ ազդուում,
դարձեալ իւր կատակներն է սկսում և, զարմանալի է,
չնայելով որ այդ կատակները նա ամբողջ է անում (ես այդ
շատ բաւ նկատում եմ), բայց նրանք երբէք անհամ չեն դուրս
գալիս և միշտ ունենում են իրենց ազդեցութիւնը, գոնէ ուր
այդ ժամանակ նայում է նրան (մինչև անգամ ես), չէ՛ կարո-
ղանում զսպել իւր ծիծաղը։ Սակայն նա ի գուր է տշխատում
ծածկել ինձնից իւր վիշտը, բայց որ մի վիշտ — և այն ծանր
վիշտ — կրճուծ է նրա սիրտը և մեծ մտախառնութիւն է պատ-
ճառում նրան, — այդ ես գիտեմ, այդ ես պարզ տեսնում նմ։ Ի
հարկէ, նրա վիշտը Գրեգորի համար կարող չէ լինել, որովհետեւ
Գրեգորն այնքան էլ հիւանդ չէ, որի համար կարելի լինէր այդ-
պէս մտախառնուել և, բացի դրանից, իմէ նրա վիշտը հենց
դրա համար էլ լինէր և մեզ երկուդ չառաձառուելու համար
միայն՝ այդ մեղմից ծածկելիս լինէր, — ես այդ խելոյն կարող էի
հասկանալ, տեսնել, բայց ես գիտեմ (և սիրտս էլ այդ նախա-
գուշակում է), որ նրա վիշտը բոլորովին ուրիշ բանի համար է՝
Իսկ իմէ ինչ բանի համար, — այդպէս ես արդէն ոչինչ չեմ
կարողանում հասկանալ և ոչ ենթադրել։ Մայրս սաստիկ ան-

հանգիստ է նրա համար. ասում է, որ գիշերները նա հանգս-
տութիւն չունի, իսկ երբեմն՝ քնած ժամանակ ասում է, կար-
ծես սաստիկ վախեցած, յանկարծ աղաղակում է և վեր է
թռչում. երբեմն էլ երազում, ասում է, ուղղակի լաց է լինում...
Եւ չաւստացել ես մնացել եմ սաստիկ տարակուսած։ Ի՜նչ
է նշանակում այս։

Բժ. ԱՆՆԱ ՍԱՐԴԵԱՆԻ

ՆԱՄԱԿ Ե.

Թիֆլիս, հոկտեմբերի 29-ին 1880.

Սիրելի հովիտիս,

Այս անգամ դարձեալ հօրս մտին պէտք է գրեմ, որով-
հետեւ իմ բոլոր մտածութեան առարկան դրա օտարութիւնն է, որից մինչև այժմ էլ դուրս չեմ կարողանում դուրս
բերել։

Անցեալ կիրակի օրն եկաւ մեր տուն Թոմաս Գանգալարեշը։
(Դու ճանաչում ես նրան, — այն անտառամ, ժամանակից շատ
վաղ ծերացած, անտէրութիւնից սրա-նրա դրանք անբոյր, իւր ասե-
լով, «օտոտալնոյ տխուրեանքը օսվտնիլը», որ մի օր եկեղեցուց
եւ չէ բնկնում և որ ինչպէս աւետարանն ու տաղմոթը, նոյնպէս
և եկեղեցական բոլոր արարողութիւնները շատ լսելուց և կար-
դալուց անգիր գիտէ։ Նա նոյնն է, ինչպէս դու տեսել ես նրան
երկու տարի առաջ. ծերութեան ժամանակ մարդկանց մէջ
փոփոխութիւնը շատ աննկատելի է կատարւում։ Հագուստն էլ
նոյնն է. նոյն խուսացած գլխարկը՝ կարմիր կապտաւուն օղի,
նոյն խուսացած նշանադրեալ, հնութիւնից սեւացած երկաթի
կրճատներով և նոյն ձեռնափայտը, որից նա նստած ժամանակն
անգամ չէ բաժանւում)։ — Յշտակալը, չնայելով աշուն լինելուն,

շատ տաք էր, ևն նստած էի սենեակումս՝ բաց լուսամուտի առաջ և կարդում էի Տուրգենևիլը։ Նորայրներս տանը չէին, մայրս խոհանոցումն էր, իսկ հայրս դուրսը—պատշգամբում։ Նա նստած էր լուսամուտիցս հեռու՝ մէջքը դէպի ինձ արած և մտախոհ նայում էր քաղաքին։ Նրբէ չգիտէի, թէ ես տանն եմ և նայում եմ իրեն, ապա թէ ոչ աչքերիս առաջ նա երբէք անձնատուր չէր քննել իւր տխուր մտածմունքներին։ Բայց նա այն աստիճան անձնատուր էր եղել իւր մտածմունքներին, որ բոլորովին չնկատեց, թէ ինչպէս թոմաս Գասպարիչն իւր դանդաղ քայլերով մօտեցաւ նրան։

—Շատ խորն ես մտածում, աղս Գէորգ,—կարճ ժամանակ նրա մօտ լուռ կանգնելուց յետոյ, հարցրեց թոմաս Գասպարիչը, իւր բռն ձայնով կողքից շարունակ նայելով նրան։ Հայրս յանկարծ սթափուեց և նայեց նրան։ Առաջին շուռից նա, կարծես չկարողացաւ ճանաչել նրան, որովհետեւ նախ մի ըռպէ, ըստ երևոյթին, զարմացած և լուռ նայեց նրա դէմքին, յետոյ յանկարծ բացականչեց.

—Ա՛, թոմաս Գասպարիչ, այդ դու ես... Բարե (նա մեկնեց նրան իւր ձեռքը)։ Ինչպէս ես։ Քէֆդ լաւ է։ Համեցիր նստիլ։ (Նա գոռաց՝ ծառային, որ մի աթոռ բերէ)։ Նոր լուր կունենաս, ասա տեսնենք։ Անպատճառ եկեղեցուցն ես գալիս։

—Բաս իրտեղից պէտք է գամ,—մըթմըթաց թոմաս Գասպարիչը կարծես նեղացած, որ այդ բանի մասին դարձեալ հարցնում են իրեն։

—Ի հարկէ, ինձ համար էլ կաղօթէիր։

—Անպատճառ Գեղ համար էլ որ չաղօթեմ, աղա Գէորգ, բաս էլ ում համար պէտք է աղօթեմ։

—Գեղ համար։

—Է՛, ամեն մարդ որ միայն իւր գլխի մասին մտածէ, այդ ուր կը գնայ։

—Իւր զրպանն ու փորը... Բայց ասա տեսնենք՝ աղօթքի մէջ ինչ էիր խնդրում ինձ համար։

—Ի՜նչ... Ահա ինչ,—ասաց թոմաս Գասպարիչը, նստելով նախի բերած աթոռի վրայ,—նախ և առաջ խնդրում էի, ի ամենակարողն։ Աստուած քեզ և քո ընտանիքիդ երկար կեանք տայ... Կեանք խնդրեաց ի քէն, և ետուր նմա ընդ երկայն աւուրն յաւիտեանս յաւիտենեց։ Երկար կեանքն, ի հարկէ, ամեն բանից լաւ է։ այդպէս չէ՞, աղա Գէորգ։

—Ի հարկէ... դու շարունակիր։

—Հա, նախ և առաջ խնդրում էի, որ ամենակարողն Աստուած քեզ... և քո ընտանիքիդ երկար կեանք տայ։

—Հէր օրհնած, այդ խօսացիր,—անհամբերութեամբ և բարկացած ընդհատեց նրան հայրս։—Շարունակիր։

Թոմաս Գասպարիչը տարակուսանքով և զարմացած նայեց նրան։ Երբեք անգամս էր, որ հայրս նրա հետ այդպէս էր խօսում։

—Յետոյ խնդրում էի,—շարունակեց նա մայր անգամ փորը ինչ անվստահ եղանակով,—որ ամենակարողն Աստուած քեզ և ընտանիքիդ... մազ չտայ իմ անուամբ։

—Էլի,—նորից ընդհատեց նրան հայրս անհամբերութեամբ։

—Չէ, աղա Գէորգ, շարունակում եմ,—շտապեց պատասխանել խեղճ թոմաս Գասպարիչը,—...որ ամենակարողն Աստուած քեզ և ընտանիքիդ երկար կեանքն հետ և առողջութիւն տայ... երկար կեանքն առաջն առողջութեան, ի հարկէ, մի կոպէլ չարթէ։ այդպէս չէ՞, աղա Գէորգ։

—Այդպէս է, այդպէս... դու շարունակիր,—մեքենայաբար կրկնեց հայրս, առաջուայ նման մտախոհութեամբ նայելով քաղաքին։ Նա կարծես այլ ևս չէր լսում թոմաս Գասպարիչին։

—Յետոյ խնդրում էի,—շարունակեց թոմաս Գասպարիչը,—որ ամենակարողն Աստուած գործիդ աջողութիւն տայ, առևտուրիդ աշխատանք տայ, սրտիդ բարի ցանկութիւններին կատարումն

5978-55

5978-55



տայ, ուրախութիւն, երջանկութիւն տայ, որդեղը բարի միտք
և սիրտ տայ, որ քեզ սերեն, յարգեն և պատուեն... Խնդրում
էի, որ քեզ և բոլոր ընտանիքիդ ամեն չարից հեռու պահէ,
սատանայի փորձութիւնից ազատ պահէ, թշնամու սրտով չանէ:
«Իրկեա գիս է ձեռաց թշնամեաց իմոց և ի հալածչաց իմոց»:
Խնդրում էի, որ իւր սուրբ ողորմութիւնը միշտ անպակաս անէ
քեզից և քո ընտանիքից... «ողորմութիւն քո, տէր, զհետ
իմ եկեցիք զամենայն աւուրս կենաց իմոց»... «...»

Նա լուեց և կարծես նոր տեսաւ, որ հայրս ոչ նայում էր
և ոչ լսում նրան, Նա գլուխը փոքր ինչ լծեքելով, առաջ տա-
րաւ, որպէս զի լաւ նայէ հօրս դէմքին, որ ամբողջապէս դէպի
քաղաքն էր դարձրած:

—Հը', ինչ է... պրծմար,—մտախոհութիւնից սթափուելով
և դէմքը դէպի նա դարձնելով, յանկարծ հարցրեց հայրս:

—Ես պրծայ, աղա Ռէորգ, բայց դու ինձ չէիր լսում,
կարծես:

—Կարծես,—յարեց հայրս ծաղրական եղանակով:—Ընդ-
հակառակն, իմ պատուելի տիտուլեանքն սովէտնիկ, ես քո
պատմածն աւելի լաւ էի լսում, քան թէ դու ինքդ... Բայց
այդ թողնենք, ուրիշ բան խօսենք... Ի՞նչ նոր լուր ունես, ասա
տեսնենք:

—Է՛հ, աղա Ռէորգ, ես ինչ նոր լուր պէտք է գիտենամ:
բացի եկեղեցուց, ուր եմ գնում, որ ինչ նոր լուր լսեմ... Լրա-
գիրը դուք էք ստանում, նոր լուրերը դու կը լինիս կարդացած:

—Այս քանի ժամանակ է, ինչ լրագիրը ձեռքս չեմ ա-
ռել... Սպա գնատես, սեղանի վրայ կըլինի լրագիրը, բեր կար-
դա մօտս... Սպասիր լաւ, դու նեղութիւն մի կըլիր, ծառան կը բերէ:
Նա բարձրաձայն դարձեալ կանչեց ծառային և հրա-
մայեց, որ լրագիրը բերէ:

Ես լուսամուտից տուեցի ծառային նախորդ օրուայ լրագրի
համարը: Մառան տարաւ տուեց Թոմաս Գասպարիչին:

Թոմաս Գասպարիչը նախ հանեց իւր ակնոցը, որ պահում
էր ինչպէս դու դիտես, առանձին պատեանի մէջ, դրեց աչ-
քերին և սկսեց կարդալ: Նա կարդաց մի քանի լուր, թէ ինչ-
պէս մի երիտասարդ անյայտ պատճառներից այս ինչ տեղն և
այս ինչ ժամանակ անձնասպանութիւն է գործել («Սիրա-
հարուած կը լինէր», այդտեղ նկատեց հայրս), թէ ինչպէս մի
կին մի անգամից երեք երեխայ է ծնել, երեքն էլ կենդանի,
թէ ինչպէս այս ինչ տեղն աւստրալները ճանասարհին կողոպ-
տել և սպանել են ճանասարհորդներին, թէ ինչպէս այս ինչ
յայտնի վաճառականը սնտնկացել է և նրա բոլոր կայքը ա-
ճուբդով վաճառել են...

Հայրս սկզբում, ըստ երեւոյթի, հետաքրքրութեամբ էր
լսում Թոմաս Գասպարիչին, բայց վերջինս այնքան դանդաղ և
անվարժ էր կարդում, որ նա շատ շուտով ձանձրացաւ և դէմ-
քը դարձեալ շրջեց դէպի քաղաքը: Սակայն, ինչպէս ես նկա-
տում էի, նա այնուամենայնիւ լսում էր և լսում էր զօրով,
ինքն իրեն ստիպելով, կարծես չէր ուզում անձնատուր լինել
մտախոհութեանը, որ, ինչպէս երևում էր, ակամայ պաշարում
էր նրան: Վերջ ի վերջոյ նա դարձեալ սկսեց հետաքրքրու-
թեամբ լսել և, զարմանալի է, նրա հետաքրքրութիւնն այն
աստիճանի հասաւ, որ նա մինչև անգամ շուտ եկաւ Թոմաս
Գասպարիչի կողմը, արմունկով կամաց կըլծնեց իւր ծնկան վրայ
և սկսեց նայել ուղղակի նրա շրթունքներին: Այս անգամ ես
տեսնում էի նրա դէմքը և երբէք չեմ կարող մոռանալ այն
հայեացքը, որով նա նայում էր այդ ժամանակ. այդ հայեացքի
մէջ կար և սաստիկ հետաքրքրութիւն, և սաստիկ երկիւղ, և
մի տեսակ բան, որ ոչ կատաղութիւն էր, ոչ ստրջանք և ոչ
յուսահատութիւն... Վերջին լուրը լսելով, նա յանկարծ մի ան-
պիսի ուժով դուրս խլեց լրագիրը Թոմաս Գասպարիչի ձեռքից,
գոռալով—«Ինչ վատ ես կարդում»,—այնպէս ճղեց և, ձեռքում
ձմելով, շարտեց պատշգամբից ներքեւ, որ ես կարծեցի, թէ

խելադարուեց։ Ես ինքս էլ չիմացայ, թէ ինչպէս այդ ժամանակ գլուխս հանեցի լուսամուտից դէպի դուռն և նայեցի։ Նրա կողմը։ Նա յանկարծ տեսաւ ինձ և ես մինչև հիմայ էլ գարմացած մնացել եմ, թէ ինչպէս նա այնպէս արագութեամբ կարողացաւ փոխել իւր դէմքի արտայայտութիւնը։ ձեռքերը վայր թողած՝ նա կանգնեց հանդարտ, աչքերը խոնարհեցրեց, ներքին շրթուքը կախեց (ինչպէս այդ արաւ մի անգամ, երբ ես հարցրի նրա մտախոհութեան պատճառը) և ասաց բարակ, իբրև թէ, մանկական ձայնով.

— Ես ինչ մեղաւոր եմ, օրիորդ... բայց ինչո՞ւ թո՞մաս Գասպարիչն այնպէս վատ է կարգում...

Բայց այս անգամ ես չծիծաղեցի, արդեօք նրա համար, որ ես արդէն հասկանում էի, թէ ինչ են նշանակում նրա այդպիսի կատակները, թէ նրա համար, որ այս անգամ նրա կատակը բաւական անհամ դուռն եկաւ։—այդ չեմ հասկանում, բայց ես չծիծաղեցի, ինչպէս այդ ակամայ անում էի նրա այդպիսի կատակներին ժամանակ։ Այդ կարծես, ինքն էլ դգաց, և դեռ մի րոպէ շիթութեւնով իմ անթարթ, լուրջ հայեացքից, նա յանկարծ նայեց թո՞մաս Գասպարիչին և բարձրաձայն ծիծաղեց։

Անճա, — բացականչեց նա, առանց իմ կողմը նայելու, — թէ Աստուած կը սիրես, մէկ նայի՛ր մեր տխուրեալները սովէտ-նիկին։

Ես նայեցի թո՞մաս Գասպարիչին, բայց դարձեալ չծիծաղեցի, թէ և այդ րոպէին նա շատ ծիծաղելի էր։— Նա նստած էր անշարժ ակնոցն աչքերին և կատարեալ ապուշի նման բերանը բաց՝ նայում էր հօրս։ Նրա ձեռքերը մնացել էին այնպէս, ինչպէս որ բռնած ունէր նրանց լրագիրը կարդալիս։ Կարծես նրան ղիտմամբ նստեցրել էին այդ դրութեան մէջ, որպէս զի հանեն նրանից մի ծաղրական պատիկեր։ Հօրս բարձրաձայն ծիծաղից նա յանկարծ սթափուեց և ժպտալով դարձաւ ինձ։

— Տեսնո՞ւմ ես, Անճա, հայրդ ինչ չարաճճի մարդ է, — ասաց նա գլուխը շարժելով։— Լրագիրը ձեռքիցս խեց, ձրեց, ճմլեց և պատշգամբից ներքև գցեց. ասա ինչո՞ւ...

— Նրա համար, իմ սպտուելի տխուրեալները սովէտնիկ, որ... ձաշին մեզ մօտ կը լինես, — ասաց հայրս և զնաց դէպի իւր առանձնասենեակը։

Ես ղիտմամբ այս անգին այսպէս մանրամասն նկարագրեցի նամակիս մէջ, սիրելի Հովիտիմէ, որպէս զի քեզ ցոյց տամ, թէ որքան մեծ է այն գաղտնի վիշտը, որ այնքան մտա-տանջութիւն պատճառելով, այնպիսի դրութեան մէջ է ձգել նրան։

Այնպէս վախենում եմ, որ նա խելադարուի... Սարապին, անասելի վիշտն և յօւսահատութիւնն իսկոյն պաշարում են ինձ, երբ մտածում եմ, որ կարող է այդպիսի դժբաղդութիւն պատահել... Բայց ինչ անեմ, ինչ... Սրտիս վատ նախազգացումները ես աւելի եմ սարսափում...

Ընդունել չեմ համբոյրներս։

Քո Անճա Սարոյեան։

ՆԱՄԱԿ 2.

Թիֆլիս, Առյետիւրի 23-ի 1880.

Անգին քորեկ,

Գուշակութիւնս ճիշդ դուրս եկաւ։—գժբաղդութիւնը—և այն ինչպիսի գժբաղդութիւն—առաջին անգամ բաց արաւ մեր տան դուռն և ներս մտաւ՝ այնտեղից այլ ևս երբէք չհեռանալու մտքով։—Մենք համարեա մի անգամից գրկուեցինք մեր բոլոր կարողութիւնից, մեր բոլոր հարստութիւնից.

հայրս աջ ձեռքով և աջ ոտքով անդամալոյժ եղաւ և խելագարուեցաւ։—Ահա թէ ինչ էր նրա բոլոր մտածանքութիւնները, նրա գաղտնի վշտի, նրա օտարութիւն դրութեան հետեւանքը։ Իսկ պատճառը հօրս պարտքերն են եղել, որոնց գոյութեան մասին մենք նոյնքան տեղեկութիւն ունէինք, որքան տեղեկութիւն ունէինք, թէ մեր գլխին մի այսպիսի սարսափելի փորձանք պէտք է գար... Բայց մինչև հիմայ էլ գարմանքից չեմ կարողանում ուշքի գալ, թէ հայրս այնքան պարտք երբ է արել և ինչ բանի համար... Մայրս ասում է, որ նա սատուիկ խաղացող էր. այդ ես ինքս էլ գիտէի, բայց մի՞թէ խաղալով այդքան պարտքեր են անում, այդքան տանուլ են տալիս... Ո՛չ, ո՛չ, ես այդ ո՛չ մի կերպ չեմ ուզում հաւատալ և երբէք էլ չեմ հաւատաւ... Դուցէ, այո՛, ուրիշ մարդիկ այդպէս անեն, բայց իմ հայրս... Դու լսո քիչ թէ շատ ճանաչում ես հօրս, դու լսո գիտես, թէ որքան ազնիւ, պատուասէր և հեռատես մարդ է նա. մի՞թէ այդպիսի գեղեցիկ յատկութիւններ ունենալով, նա կարող էր չհասկանալ, թէ ապագայում ինչ սարսափելի հետեւանքներ կարող էր ունենալ խաղալու սէրը։ Ի՞նչ, մեծ է այդ սիրոյ, այդ սովորութեան ցանկութիւնը. մարդկային բոլոր գեղեցիկ յատկութիւնները կորցնում են իրենց զօրութիւնը դրա առաջ. այո՛, ճիշդ է այդ, հաւատալով է այդ... Ո՛վ ուզում է, թող այդ ճիշդ համարէ, ո՛վ ուզում է թող հաւատայ դրան, բայց ես չեմ հաւատում, չեմ հաւատում՝ որովհետեւ այդ անկարելի եմ համարում գոնէ հօրս վերաբերութեամբ... Ա՛խ, մի կարծիր, թէ որդեական անհուն սիրուց կուրացած միայն՝ ես այսպէս պաշտպանում եմ հօրս. ո՛չ, ամենքը, ամենքն էլ, ո՛վ ճանաչում է նրան, կասեն, որ հայրս այդպէս թեթեւամտութեամբ չէր կարող վերաբերուել դէպի իւր և իւր ընտանիքի երջանկութիւնն ու պատիւը, որքան էլ նրա մէջ բուռն ցանկութեամբ գործէր խաղալու սէրը, սովորութիւնը։ Նա ճանաչում եմ հօրս, ինչպէս ինքս ինձ. նրա բնավորութեան բոլոր

կազմը, նրա հոգին բաց էր իմ առաջ, որպէս մի պատկեր իւր պարզ ու որոշ գծերով, և ես համարձակ, առանց կող կողմնապահութեան պէտք է ասեմ, որ նրա պէս ընտանիքը պաշտող և դրա պատուի համար գլուխը ետ դրած մարդ ճրագով պիտի որոնել։ Ամենավաղ մանկութիւնիցս, զխտակցութեան քացուելու օրից սկսած մինչև այժմ ես գեռ չեմ յիշում գէթ մի օր, երբ նա, թէկուզ ամենաչնչին կերպով, մօրս հետ կուռած լինէր կամ մեզ—իւր զաւակների վրայ ձեռք լինէր բարձրացրած, նա մեզ պահէլ է միշտ սիրոյ և խաղաղութեան մէջ, ազատ ընտանիկան ամեն տեսակ տարաձայնութիւններից և երկպառակութիւններից, նա մեր ամենաչնչին կողբիւցներին անգամ անտրտունջ բաւականութիւն է տուել և ընտանիքի երջանկութեան ու պատուի նախանձախնդիր նրա սրտի մէջ մենք միշտ հովանի կայան ենք գտել։ Եւ այդ բոլորից յետոյ, ասո՛ւ, սիրելիս, մի՞թէ ես իրաւունք ունեմ համարձակուել թէկուզ ենթադրելու, որ այդ միւկնոյն հայրս, որ միշտ անխուփօ է մնացել իմ աչքում (և ես կերպուեմ, որ չեմ խաբուել), իւր ընտանիքի երջանկութիւնը, սրտիւր, ապագան, ամեն ինչ, որոնց համար նա կեանքը ետ ունէր դրած, այդպէս թեթեւամտօրէն տանուլ տար կանաչ սեղանի վրայ... Ա՛խ, որքան ծանր է, որքան ծանր է, սիրելի քոյրիկ... Այսքան ժամանակ, —ամբողջ քսան և մէկ տարի, ո՛չ մի ծանր վիշտ տեսած չլինելով մեր ընտանիքի մէջ, այժմ այս սոսկալի դժբաղդութեան առաջ զգում եմ, որ հոգիս շատ հեշտութեամբ է ընկճում... Եւ կարելի է մի՞թէ անվեհերութեամբ դէմ գնալ ճակատագրի մի այսպիսի հարուածին։ Ո՛վ է ուշադրութիւն դարձնում, թէ զրկուեցինք մեր բոլոր կարողութիւնից. ես դրա մասին երբէք չեմ մտածում կամ գէթ ախտոտում, այլ հայրս, հայրս. —եւ տանջւում եմ հօրս համար։ Նա և մեր բոլոր ընտանիքը կորցրինք մի այնպիսի հայր, որպիսին կարող չէ տալ աշխարհը իւր բոլոր գանձերով։ Եւ դեռ փառք Առտուծոյ—այո՛, փառք

մենք բնակուում ենք մեր հին տանը, որ մի կերպ կարողացանք ազատել պարտապաններին ճանկերից: Դու տեսել ես այդ տունը՝ ետ ընկած փողոցում իւր խոնաւ, մուայլ պատերով, որոնք կարծես միշտ լաց են լինում: Ամեն անգամ, երբ մտնում եմ այս տան սենեակները, իսկոյն մի տեսակ անբացատրելի, բայց ծանր, սաստիկ ծանր վիշտ պատում է սիրտս. յուսահատութիւնն ու կատաղութիւնը միաժամանակ պաշարում են ինձ և դառն արտասուքն ականայ խեղդում է կրկրդս... Ա՛խ, Հռիփսիմէ, անգին քոյրիկս, որքան դառն, որքան անտանելի է կեանքը... Գոնէ նա այնքան չնչին չլինէր, դոնէ նա ունենար մի մեծ ճշանակութիւն, մի մեծ նպատակ, որի համար արժէճար կրել նրա տուած այսքան դառնութիւնները... Ոչնչի համար չարաչար տանջուել,—միթէ մարդս դրա համար է միայն ծնուած... միթէ մարդուս կեանքը, որ վերջանում է ոչնչով, նրա խորհուրդը պէտք է լինի նոյնպէս ոչինչ... միթէ... Խնչախի մուայլ մտքեր են պաշարում ինձ... Մտածութեան թելը խճճուում է և յանկարծ կտրւում... Ոչնչութիւն, ոչնչութիւն, ոչնչութիւն... Նս սարսափում եմ...

Դեկտեմբերի 8-ին.

Երէկ ամբողջ մտաւոր և հոգեկան աշխարհս մի այնպիսի յուզմունքի մէջ ընկաւ, սիրելի Հռիփսիմէ, որ նամակս այլ ևս չկարողացայ շարունակել, գրեյս վայր ձգեցի, իսկոյն դուրս գնացի և, ինքս էլ չգիտեմ որտեղ և որքան ժամանակ, սխեցի թախառել: Վերջին ժամանակներս այդպիսի օտարոտի յուզմունքներ ինձ շատ յաճախ են պատահում: Չնայելով, որ ես ոչ մի կերպ չեմ ուզում նրանց անձնատուր լինել, բայց նրանք ականայ յափշտակում են ինձ: Նւ, զարմանալի է, չնայելով, որ նրանք ծանր, շատ ծանր են լինում, բայց այնուամենայնիւ մի տեսակ անբացատրելի թեթեւութիւն են տալիս

օրտիս,—ուրիշ կերպ ես լինչպէս բացատրեմ հոգեկան այն դրութիւնը, որ ես ստանում եմ այդպիսի յուզմունքների ժամանակ.—մտքերի մէջ խորասուզուած՝ ես նայում եմ շուրջս—երկնքին, երկրին, ամբողջ բնութեանը, նայում եմ մարդկանց, կենդանիներին, թռչուններին, միջատներին, նայում եմ, նայում և յանկարծ զգում եմ, որ մի տեսակ հեգնական ժպիտ ականայ ծամածռում է դէմքս: Ոչնչութիւն, ոչնչութիւն, ոչնչութիւն,—արտասանում եմ ինքս ինձ և զգում եմ, որ օրտիս մէջ այլ ևս ոչինչ վիշտ, ոչինչ դառնութիւն չկայ: մարդկային զգացողական բոլոր կարողութիւններս կարծես միանգամից դադարում են գործելուց կամ ոչինչ կարեւորութիւն չեն գտնում գործելու: Հաւատը, յոյսը և սէրը, որոնք մարդկային կեանքի հիմունքն են համարւում, կարծես փլուզւում, չքանւում են իմ մէջ և այնուհետեւ ամեն բանի, մինչև անգամ մեր թշուառութեան վրայ ես սկսում եմ նայել խորին սառնասրտութեամբ, նոյն իսկ արհամարհանքով... Սակայն, բարեբաղդաբար, թէ դժբաղդաբար, այդ երկար չէ տևում: սակաւ առ սակաւ այդ օտարոտի դրութիւնից ես դուրս եմ գալիս, որի միջոցին երբեմնակի սարսափի նման մի տեսակ անբացատրելի սարսուռ ցնցում է ողջ մարմնիս: կարծես մի ինչ-որ ոճրագործութիւն լինեմ կատարած... Ի վերջոյ առաջուայ վիշտը, դառնութիւնը նորից պաշարում է ինձ, հոգիս նորից ընկճուում է, նորից սկսում եմ տանջուել... Ո՛րքան զարմանալի է մարդկային հոգեկան աշխարհը, որքան մութ, որքան անբացատրելի և անխմանալի խորշեր ունի նա:

Հօրս դրութիւնը նոյնն է, ինչ որ առաջ: Նա բոլորովին խելագարուած է, բայց նրա խելագարութիւնը շատ հանդարտ է, որի պատճառը կարծում եմ, որ անդամալուծութիւնը պիտի լինի, որովհետև դա չէ թողնում, որ ազատ շարժումներ անէ կամ ազատ խօսի: Սակայն վերջին օրերս փաշտի կամ ուրիշի օգնութեամբ նա կարողանում է շատ կամաց ման գալ

տանը: Նա ոչ ոքի չէ կարողանում ճանաչել, պատահում է երբեմն, որ մայրս կամ եղբայրներս մտնում են նրա մօտ, մխրում են խօսել նրա հետ, հարցնում են՝ արդեօք նա ճանաչում է իրենց, նա անթարթ, կարծես, ամենապն մտադու- թեամբ նայում է նրանց դէմքին, առողջ ձեռքում միշտ խաղա- ցներով իւր թաշկինակը, դէմքը շրջում է նրանցից և բոլորովին ոչինչ չէ պատասխանում: Ինձ էլ չէ ճանաչում, բայց ինձ հետ ամենքից էլ սերով և քնքրութեամբ է խօսում: Երբ ես մտնում եմ նրա մօտ, ինչպէս նկատում եմ, նա շատ ուրախանում է, բայց եթէ ամբողջ օրերով ամենեւին չերևամ էլ նրա աչքին, նա երբէք չի յիշել: Նրա խօսակցութիւնը շատ անմիտ է և անխալ, հարցերին պատասխանում է, բայց ոչ այն, ինչ որ ուղղակի այդ հարցերին է վերաբերում, այլ բոլորովին ուրիշ բան: Նա ինձ միշտ «սիրուն աղջիկ» է կանչում. անուս մոռա- ցել է և չընայելով, որ ես ամեն անգամ նրան այդ յիշեցնում եմ, բայց նա իսկոյն և եթ մոռանում է: Մի անգամ միայն— այն էլ հազիւ երկու ըոպէ—նա ճանաչեց ինձ և լաց եղաւ: Սակայն վերջին օրերումս, ինչպէս նկատում եմ, նրա ուշքը քիչ-քիչ, շատ քիչ-քիչ սկսում է վրան գալ. իւր անցեալից նա մի-մի բան յիշում է և նոյն ըոպէին էլ մոռանում, իսկ առաջ բոլորովին ոչինչ չէր յիշում: Այդ ինձ յոյս է տալիս, որ վերջ և վերջոյ նա գուցէ առողջանայ: Բժիշկն էլ յոյս է տալիս, բայց ասում է, որ բոլորովին չի առողջանալ: Թող, թող, ինչպէս կուզէ առողջանայ, միայն թէ ներկայ դրութեան մէջ մինչև վերջը չը- տեսնեմ նրան: Դու չես կարող երևակայել, անգին բոլրիկ, թէ ինչ սոսկալի, ինչ անտանելի տանջումք եմ կրում ես, երբ ամեն անգամ, մտնելով նրա մօտ, հանդիպում եմ նրա միշտ անմը- տօրէն ժպտող հայեացքին և լուծ եմ նրա նոյնքան անմիտ խօսակցութիւնը:

Անցեալ օրն էր: Ինչպէս միշտ, նոյնպէս և այդ օրն ա- ռաւօտեան ես մտայ նրա մօտ: Մօրս և ծառայի օգնութեամբ

նա վաղուց արդէն հաղնուել և լուացուել էր (պառաւտները նա միշտ վաղ է վեր կենում. առհասարակ նա շատ քիչ է քնում): Երբ ես ներս մտայ, նա մենակ նստած էր մահճա- կալի վրայ և թաշկինակն իւր սովորութեան համեմատ խա- ղացնում էր ձեռքին: Ինձ տեսնելուն պէս նա դէմքը սաստիկ խոթորեց, (այդ առաջին անգամն էր, որ նա ինձ այդպէս էր հանդիպում) և յետոյ, երևի ճանաչելով, ժպտաց և, բարեւելու փորձարէն, թաշկինակը քնքրօքէն իմ կողմը գցեց: Աս իսկոյն բռնեցի թաշկինակը, նախ քան նա գետին կընկնէր, և նս- տեցի նրա մօտ՝ մահճակալի վրայ:

— Զայրիկ, ինչպէս ես այսօր,— հարցրի ես, թաշկինակը տալով նրան:

— Լաւ եմ,— պատասխանեց նա իւր մշտական, բայց այս անգամ կարծես ամօթխած ժպտով և թաշկինակը նորից ըս- կեսից խաղացնել ձեռքին:

Հարցիս ուղղակի պատասխանն ինձ շատ ուրախացրեց:

— Բայց ի՞նչ է ցաւում, հայրիկ,— շտապով հարցրի այս անգամ կամայ դրկելով նրա մէջքը:

— Նա նայեց դէմքիս: Նա այլ ևս չէր ժպտում:

— Ի՞նչ,— հարցրեց նա, կարծես խորին մտադու- թեամբ:

— Սոսմեմ՝ ի՞նչ է ցաւում, որտեղ է ցաւում:

— Նա խորը հառաչեց և հայեացքը դարձրեց դէպի լուսա- մուտք:

— Ծանօ վատ, շատ վատ,— արտասանեց նա կամաց, բայց այնքան սրտառու ձայնով, որ աչքերս իսկոյն լցուեցին արտա- սուքով: Ես աւելի ամուր գրկեցի նրա մէջքը և երկար ժամա- նակ ոչինչ վարդապաշ արտասանել: Նա թաշկինակն այլ ևս չէր խաղացնում ձեռքին և՛ կարծես տխուր մտածութեանքների մէջ ընկղմուած՝ շարունակ նայում էր դէպի լուսամուտը:

— Հայրիկ, մթթ է ինձ չես ճանաչում,— վերջապէս հար- ցրեցի ես:

Նա նորից նայեց ինձ, կարծես, աշխատելով մտաբերելու թէ ո՞վ եմ ես:

—Ոչ,—արտասանեց նա միայն:

—Ես Աննան եմ, հայրիկ, ես քո աղջիկն եմ,—բացականչեց ես:

—Ես աղջիկ չունեմ,—անտարբերութեամբ արտասանեց նա և դէմքը նորից դէպի լուսամուտը դարձրեց:

—Ունես, ունես, հայրիկ, ինչպէս չէ, ունես աղջիկ,—այդ ես եմ, ես քո Աննան եմ, միթէ ինձ չես յիշում:

Նա նորից անտարբերութեամբ գլուխը շարժեց միայն և ոչինչ չարտաստեց: Ապստիկ յուսահատութիւնից, վշտից և անգործութիւնից ես պատրաստ էի աղիողորմ լաց լինելու, բայց կարողացայ զսպել ինձ:

Նրկար ժամանակ մենք լուռ էինք: Առաջուայ անորոշ մտախոհութեամբ նա շարունակ նայում էր դէպի լուսամուտը, իսկ ես անթարթ—նրա դէմքին: Ո՞րքան դառն բաներ էր յիշեցնում ինձ այդ դէմքը, այդ դրաւել, այդ սիրուն, այդ փափուկ, քաղցր, միշտ ժպտող դէմքը, ու առողջ ժամանակ (հիմա էլ) նայողին, կարծես, գլուխը, փայփայում էր և ակամայ քաշում էր դէպի ինքը, սիրեցնել էր տալիս իրեն: Նրեակալութեան մէջ կենդանի կերպով և զիծ առ զիծ ներկայանում էին նրա այնքան ծիծաղելի ծամածռութիւնները, որ նա տալիս էր իւր դէմքին կատակների ժամանակ: Ո՞րքան սագում էին նրան այդ ծամածռութիւնները, որքան շնորհքով էր անում նա իւր կատակները և որքան ես սիրում էի դրանց... Հենց որ նա սկսում էր իւր կատակները, ես իսկոյն սկսում էի ծիծաղել: Ծիծաղում էի անդադար, մինչև որ մարմինս թուլանում էր, սիրտս ցաւում էր և աչքերս ջրակալում էին: Մի անգամ ես նստած էի դաշնամուրիս առաջ և նուագում էի մէկ ինչ որ բան, երբ յանկարծ կրտած յոնքերով նա շտապով ներս մտաւ և մօտեցաւ ինձ:

—Ա՛ննա, քէֆս խաբար է,—ասաց նա, իրրե թէ, սաստիկ բարկութիւնից նեղացած.—թէ Աստուած կը սիրես վեր կաց, ուզում եմ մի «բեթխեհեմի սենատն» ածել:

«Բետհօլլենի սոնատը» բառերի գիտութեամբ այդ աղավաղած արտասանութիւնը լսելով, ես թողի դաշնամուրի ստեղունքները և ծիծաղից թուլացայ: Նա սկսեց ծաղրել ինձ իմ ծիծաղիս նմանացնելով: Դրանից իմ ծիծաղն աւելի սաստկացաւ: Նա նոյնպէս սաստկացրեց իւր նմանողական ծիծաղը: Ես չկարողացայ դիմանալ, վեր թռայ և՛ կուրծքս բռնած՝ դուրս փախայ սենեակից:

Ա՛խ, ինչքան լուռ ժամանակ էր այդ. ինչքան երջանիկ էր նա, ինչքան երջանիկ էի ես, ինչքան երջանիկ էինք մենք ամենքս... իսկ միժամ... միժամ... երջանիկ, բայց անդառնալի անցեալի և թշուառ ներկայի դառն գիտակցութիւնը յանկարծ այնպիսի սաստկութեամբ ճմլեց սիրտս, այնպէս ճմլեց, որ ես չեմ հասկանում, թէ ինչպէս կարողացայ դիմանալ այդ անասելի տանջանքին: Ես երկար չը կարողացայ մնալ նրա մօտ, արտասուքն արդէն խեղդում էր ինձ, ես դուրս եկայ և ինչպիսի դառնութեամբ ողբացի մեր երջանիկ, անդառնալի անցեալը...

Ընդունելի ողջոյնս, իմ անգին քոյրիկ:

Քո Աննա Սարգեան:

—Վեր կացայ, բայց որովհետեւ այսօր շատ ցուրտ էր, նորից պառկեցի:

Նս մնացի կռացած նրա դէմքի վրայ: Նա այնքան հանգիստ էր, որ կարծես բոլորովին չէր շնչում:

—Գրեգոր, ի՞նչ ես մտածում, — երկար լռութիւնից յետոյ հարցրի ես:

Նա իւր հանգիստ հայեացքը ինձ դարձրեց:

—Ե՛ս, — հարցրեց նա:

—Այո:

—Նս ոչինչ չեմ մտածում:

Նա շուտ եկաւ մէջքի վրայ և ուղղակի նայեց աչքերիս:

—Ինչո՞ւ աչքերդ միշտ այդպէս կարմիր են, — հարցրեց նա:

—Իմ աչքերս կարմիր չեն, — փոքր ինչ շփոթուած, բայց որքան կարելի էր հանգիստ ձայնով արտասանեցի ես և վերմակով ծածկեցի նրա բաց կուրծքը:

Նրա դէմքն անբաւական արտայայտութիւն ստացաւ:

—Է՛հ, Աննա, դու քեզ ամենեւին չես խղճում, — արտասանեց նա տխուր ու մեղմ յանդիմանութեամբ և նոյն ըոպէին սաստիկ, չոր հազը կարծես պատանեց նրա սիրտը: Նա խփոյն շուտ եկաւ պատի կողմը, գլուխը քիչ բարձրացրեց բարձի վրայից, հագաց, հագաց և անկողնի տակից հանելով իւր սպիտակ թաշկինակը, թքեց վրան: Նս սարսափեցի: Թաշկինակի վրայ արեւն տեսայ, որ առաջ երբէք չէի տեսել:

—Գրեգոր, այդ ի՞նչ է, — բացականչեցի ես ակամայ:

Նա արագութեամբ թաշկինակը պահեց անկողնի տակ:

—Ի՞նչ է, — հարցրեց նա հապից հանգստացած, բայց սաստիկ թուլացած ընկնելով բարձի վրայ:

—Ի՞նչ արիւն ես թքում:

—Է՛հ, յիմար բան է, — արտասանեց նա, իբրեւ թէ, արհամարհանքով: — արժէ՞ դրա վրայ ուշադրութիւն դարձնել:

—Վաղըն է, ինչ արիւն ես թքում:

—Վաղըն է:

Նս անհուն սիրով և միւսնոյն ժամանակ սարսափած մի ձեռքով կամաց գրկեցի նրան. զգում էի, թէ ինչպէս սիրտս մարում է: Նս ոչինչ չկարողացայ արտասանել: Նա կարծես հասկացաւ, թէ այդ ըոպէին ինչ անցաւ մտքովս և ինչ էր կատարում իմ մէջ: Նա շատ տխուր ու մեղմօրէն ժպտաց, և ես կեանքումս երբէք չեմ մոռանալ այն հայեացքը, որ նա այդ ժպտի հետ ձգեց իմ դէմքին. բայց նա ոչինչ չարտասանեց, միայն ձեռքը հանեց վերմակի տակից և կամաց, քնքօրէն ուղղեց ճակատիս վրայ թափած մազերը:

—Այսօր հայրիկի մօտ եղել ես, — երկար լռութիւնից յետոյ հարցրեց նա:

—Եղել եմ:

—Ի՞նչպէս է:

—Ինչպէս առաջ:

—Քեզ դարձեալ չճանաչեց:

—Ոչ:

—Մեղանից ոչ ոքի՞ անունը գոնէ չէ տալիս:

—Ոչ:

—Մայրիկին է՞լ չէ ճանաչում:

—Ոչ, ոքին:

—Ի՞նչ է խօսում:

—Համարեա ոչինչ, միշտ լռում է:

—Նրեւի չէ կարողանում խօսել, կաթուածը խանգարում է:

—Նրեւի:

Մենք երկուսս էլ լռեցինք:

—Ինչո՞ւ ես ինձ այդպէս նայում, քոյրիկ, — վերջապէս հարցրեց նա:

Յանկարծ զգացի, որ արտասուքը խեղդում է ինձ: Արա-

գութեամբ համբուրեցի նրա ճակատը, թողի նրան և ուղղուեցայ դէպի դուռը:

— Ա՛նճա, — կանչեց նա ետևիցս: Ես կանգ առայ, առանց նրա կողմը նայելու: — Մայրեկին ոչինչ չասես:

Իսկոյն հասկացայ, որ խօսքն արեան մասին էր:

— Չեմ ասել, — արտասանեցի ես որքան կարող էի հանգիստ ձայնով, որ, սակայն, չաճողունեց ինձ, և շտապով դուրս գնացի: Եւ այդ ժամանակ թէ՛ որքան և լինչպէս լաց եղայ ես, սիրելի քոյրիկ, — դրա մասին լուռ եմ: Մի անգամից սրտիս մէջ փշուրեցաւ բոլոր, բոլոր յոյսս:

Քո Անճա Սարոյեան:

ՆԱՄԱԿ Թ.

Թիֆլիս, դեկտեմբերի 21-ին 1880.

Իմ սիրելի Հռիփսիմէ,

Չեմ յիշում որ բանաստեղծն է ասում՝ «Թշուառութիւնը մենակ չէ գալիս», և այդ ճիշդ է: Մեր անկումը որքան Թշուառութիւններ բերեց իւր ետևից և, ո՞վ գիտէ, դեռ էլի որքան է բերելու: Հայրս անդամաւործ եղաւ և խեղագարուեցաւ, Գրիգորի գրութիւնն օր օրի վրայ սկսեց վատթարանալ, մայրս ոտի վրայ հալոււմ է, իսկ այժմ հերթը հասել է միւս երկու եղբայրներին: — մեծին, Արշակին, ահա երբորդ շարաթն է գնում, ինչ հեռացրել են պաշտօնից իւր անչափ արբեցողութեան համար, իսկ փոքրին — Գարեգինն վաճառել

են ուսումնարանից իւր ծուլութեան համար: Գրանք էլ պակաս Թշուառութիւններ չեն մեր ներկայ դրութեան մէջ, մանաւանդ առաջինը — մեծ եղբորս անպաշտօն մնալը, որովհետեւ մեր ողջ ընտանիքի միակ յոյսը նա էր: Մեր նախկին հարստութիւնից դեռ էլի մի բան մնացել է մեզ և մենք, փառք Աստուծոյ, դեռ բոլորովին նեղը չենք ընկել, բայց երբ այդ «մի բանն» էլ կը հատնի և չքաւորութիւնը (ո՞վ գիտէ, գուցէ և ծալրաւեղ աղքատութիւնը) ներս կը մտնէ մեր տուն, այն ժամանակ ի՞նչ պիտի անենք, ինչո՞վ պիտի ապրենք, ինչո՞վ պիտի կերակրուենք... Այժմից արիւնս սրաղում է, դառն, անտանելի դառն մտածմունքները ճնշում են հոգիս, երբ երեւակայում եմ, թէ մօտիկ ժամանակներում ինչ սոսկալի ապագայ է սպասում մեզ: — Աղքատութիւն... Անգին քոյրիկ, արդեօք հասկանում ես, թէ ինչ է նշանակում այդ բանը մեզ համար: — Ես դրան միշտ երեւակայում եմ, որպէս հազար գլխանի մի հրէշ, որ մեզ իւր սառ գրկի մէջ առած՝ իւր միլիոնաւոր սարսափելի ժանիքներով դժոխային անյագ բաւականութեամբ կամայ-կամայ պիտի քաղէ մեր հոգին: Ո՛հ, հազար անգամ աւելի լաւ է, որ մարդ առաջուց մեռնի, քան մի օր անգամ զգայ իրեն այդ սոսկալի հրէշի գրկի մէջ, սալա թէ ոչ մարդս ամբողջապէս երկաթից պիտի լինի կազմուած, որպէս զի կարողանայ առնել դրա բարոյական և ֆիզիքական բոլոր հալածանքները: Դուցէ խօսքերս քեզ չափազանցութիւն թուան, սիրելի քոյրիկ, գուցէ աղքատութիւնն իսկապէս այնքան էլ սարսափելի չէ, ինչպէս ես եմ նկարագրում, բայց ես ուրիշ կերպ գրան չեմ կարող երեւակայել: Ի նկատի ունեցիք, թէ մինչև այժմ ես ինչպէս եմ մեծացել, կենսական ինչպիսի արդմաններում և աշուհետեւ ինձ ինչ է սպասում, ինչպիսի կեանք: Մանկական հոսակիցս ես շրջապատուած եմ եղել դայիակներով և աղախիներով: Ես երբէք չեմ իմացել, թէ ինչ է նշանակում չոր կամ սև հաց: Կերակուրս միշտ կաթ է եղել և ամենահամեղ խորտիկներ:

Նրբ հագուստիս վրայ մի աննշան իւղ է կաթել կամ ծայրը փոքր ինչ պատռուել, ես այլ ես չեմ հագել այն: Նրբ՝ մագազիններն առաջով անցնելիս՝ նրանց լուսամուտներն վրայ դարստամ իրեղէններն մի որ և իցէ բան հաւանել եմ, նոյն օրն և եթ դա իմն է կղել: Նրբ մի որ և իցէ ինձ պէս հարուստ օրերդէ հագին տեսել եմ մի որ և իցէ նորաձև շքազգեստ, գլխարկ կամ մի ուրիշ բան և հաւանել, մի քանի օրից յետոյ ես էլ ունեցել եմ այնպիսին: Մի խօսքով ես միշտ ապրել եմ լիութեան և վաւիկայիցութեան մէջ: Բայց յանկարծ այդ բոլորն յետոյ—ծայրայեղ թշուառութիւն, ծայրայեղ աղքատութիւն, սեւ, չոր հաց—և այն ոչ միշտ,—մութ սենեակ, անվերջ աշխատանք, մերկութիւն, ցուրտ, հիւանդութիւն, անվերջ զբոհանքներ, վիշտ, տառապանք, լաց, ողբ, հալածանք, արհամարհանք, սառ կարեկցութիւն, վիրաւորանք, ամօթ, անպատուութիւն, անգօր բարկութիւն, անպաշտպանութիւն, տանջանք, անվերջ տանջանք... Ո՛հ, բաւական է. երեւակայելով անգամ կարելի է խելագարուել...

Ա. Ս.

ՆԱՄԱԿ Ժ.

Թիֆլիս յուճոռարի 2-ին 1881.

Սերելն Հռիփսիմէ,

Ահա և նոր տարին: Յիսու և իւրաքանչիւրի համար նշան էր բերեց այն, ինչ որ նա առաջ էլ ունէր.— երջանիկներին՝ նոր երջանկութիւն, ուրախացողներին՝ նոր ուրախութիւն, ժպտողներին՝ նոր ժպտանք, իսկ թշուառներին՝ նոր թշուառութիւն,

տանջողներին՝ նոր տանջանքներ, արտասուողներին՝ նոր արտասուք... Իւրաքանչիւրին իւրը.—Աշխարհի սկզբից մինչև այժմ բոլոր նոր տարիներն այդպէս եկել են, այդպէս գալիս են և այդպէս էլ կը գնան: Անխոնջ ժամանակն իւր յաւիտենական ընթացքի այդ որոշ շրջանառութիւնների սկզբնաւորութեան մէջ միայն հաստատում է այն, ինչ որ ցանկ էն այն անշեղ, անիմանալի օրէնքները, որոնք ընդհանուր անուշով կոչւում են բնական: Նւ դեռ մարդիկ նախապաշարմունքով են նայում նոր տարու վրայ. ագահ երջանիկները նոր ոսկի ժամեր են ուզում, կարօտ թշուառները—մի քիչ պայծառ ըրպէներ: Ներջանիկներ, դուք ստանում էք ձերը, բայց, թշուառներ, ինչո՞ւ դուք ստանում էք դարձեալ այն, ինչ որ արդէն ունէիք:—Իւրաքանչիւրին իւրը,—հանդիսաւոր կերպով աղադատում է անտարբեր ճակատագրը՝ անհոգ նոր տարու հետ զուգընթաց սլանալով աշխարհի մի ծայրից միւսը:

Մենք էլ ստացանք մերը, այսինքն՝ նոր թշուառութիւն, նոր արտասուք, նոր տանջանքներ... Ո՛հ, եթէ կարողանայի գոռոզ սրտով և խորին արհամարհանքով նայել անամօթ նոր տարու զգուելի ժպտանքին, եթէ կարողանայի արգելել նրա մուտքը գլխակցութեան մէջ,—ես վերաւորուած հպարտութեամբ կը նայէի նրա լիւր երեսին, անտարբերութեամբ կը շրջէի նրանց դէմք և սիրելով տանջանքներս՝ կը փայտայէի նրանց սրտիս մէջ և հերոսաբար կը տանէի նրանց: Բայց մարդկային հոգեկան կազմը կամքին երբէք չէ հպատակում, նա գործում է այնպէս, ինչպէս թելադրում են նրան բնութեան անկախ օրէնքները: Ո՛հ, թշուառ մարդ, դու ի՞նչ ես արել...

Նրէկ, նոր տարու օրը, առաւօտուանից փակուելի սենեակում և ողջ օրը մտադրել չէի դուրս գալու այնտեղից: Նոր տարին կատարութեան և ասելութեան մի այնպիսի զգացմունք էր ներշնչել ինձ, որ ես այդ օրը կատարելապէս ոչ ոքի չէի ուզում տեսնել, — ոչ հօրս, ոչ մօրս, ոչ եղբայրներիս, ոչ քրին. ես ուզում էի կեղծ-

Նաճալ միայն իմ մէջ, ես ուզում էի մոռանալ ամենքին և ամեն ինչ... Ի՞նչ է ուզում ինձնից նոր տարին, — ասում էի ինքս ինձ, — երբ ես նրանից ոչինչ չեմ ուզում: — Եւ, իրաւ, եթէ հաստատապէս գետե՛նայի — և այդ հնարաւոր լինէր, — որ նոր տարին այդ օրը պիտի վերադարձնէր ինձ վաղաթուիչ ոսկի անցեալս, ես կը մերժէի և ներկայ թշուառութեանս մէջ ինձ երջանիկ կը համարէի, եթէ այդ օրը նա անցնէր մօտովս և ոչինչ ուշք չդարձնէր վրաս, իբր թէ աշխարհիս երեսին այդ օրուայ հազարաւոր մեռածներէից մէկն էլ ես եմ: Եւ կը հաւատամ արդեօք, սիրելի քոյրիկ՝ — այդ ժամանակ ես ինձ բնաւ թշուառ չէի զգում, արդեօք այդ նրանից էր՝ որ ես չափից դուրս արդէն թշուառ էի, թէ՛ նրանից՝ որ նոր տարու դէմ սաստիկ կատաղութեան զգացմունք էր զարթել իմ մէջ, — չգիտեմ, միայն այս ճշմարիտ է, որ ես այդ ժամանակ առաջուայ պէս չէի տանջւում: Մի տեսակ կաշկանդումն տիրել էր ինձ, ես ինձ վեհանձն սառնասիրտ էի զգում. կարծես մէկին ինձ սաստիկ վիրաւորել էր և ես երբէք չէի կարող նրան ներել: Ես հպարտանում էի դրութիւնովս, և այժմ էլ զգում եմ, թէ ինչպէս արհամարհանքով էի նայում մինչև անգամ ինձ շրջապատող առաքկաներին:

Օրը շատ տխուր էր. երկինքը պատած էր այն ծանր, միակերպ մոխրագոյն մառախուղով, որ նայողի վրայ ծուլութիւն և քուռ է բերում: Զինը գալիս էր սաստկութեամբ: Նրա փաթիլներն՝ անթիւ համատարած ճանձերի նման օդի մէջ միմեանց խառնուելով և՛ կարծես գոհ իրենց վիճակից՝ թեթև կերպով ընկնում էին գետին: Քամու թեթև շունչն ընդհանուր հոսանքից երբեմն շեղում էր մի քանի փաթիլներ և հազիւ լսելի ձայնով խիում էր լուսամուտիս ասպիկներին: Անեակումս ցուրտ էր. վառարան վառում եւք միայն հօրս և Գրիգորի սենեակում: Շալի մէջ ամուր փաթաթուելով, վերցրի Գօստօսկին և սկսեցի կարդալ, թէ՛ և կարդալու ամենեւին ցանկութիւն չունէի. ես ուզում էի մի կերպ սպանել այդ անտանելի օրն և

դրա համար պատրաստ էի ամեն բան անել: Գօստօսկին ես երբէք չեմ սիրել. առաջ մի քանի անգամ փորձել էի կարդալ և ամեն անգամ հենց առաջին երեսների վրայ ձանձրացել ու շարժել էի մի կողմը, բայց այս անգամ — չգիտեմ ինչո՞ւ — դա գրաւեց ինձ: Թէ՛ և սկզբում կարդում էի մեքենայաբար և կարդացածիցս համարեա ոչինչ չէի հասկանում, բայց հետզհետէ մտառութիւնս լարուելով՝ այնպիսի հետաքրքրութեամբ ըսկսեցի կարդալ, որ ի վերջոյ բոլորովին անձնատուր եղայ ընթերցանութեանս: Զգիտեմ որքան ժամանակ էր, ինչ կարդում էի, երբ սենեակիս դրան բացուելը ուշադրութիւնս իւր կողմը գրաւեց: Ներս մտաւ մայրս: Նա նոյնն էր, ինչպէս ես տեսնում էի նրան ամեն օր. — նոյն անզգայ քայլուածքը, նոյն մեքենայական շարժումները, դէմքի նոյն մեռած արտայայտութիւնը, միայն այս անգամ նրա աչքերն աւելի մեծացած էին, դէմքն աւելի գունատ էր: Ամեն տարի նոր տարու օրը միշտ, ինչպէս հարկըն է, առաջին անգամ ես եմ մտել մօրս մօտ՝ շնորհաւորելու նրան նոր տարին, բայց այս անգամ, երևի հասկանալով դրութիւնս և տեսնելով, որ ես երկար ժամանակ սովորութեանս համեմատ չեմ մտնում իւր մօտ, նա առաջինն ինքն էր գալիս ինձ մօտ: Նրա դէմքին նայելով, ես խնդրեմ հասկացայ, որ այդ այդպէս է՝ Նա մօտեցաւ ինձ:

— Շնորհաւոր նոր տարի, աղջիկս, — արտասանեց նա դողդոջուն ձայնով, գրկից ինձ և համբուրեց ճակատս:

Այդ ըոպէին յանկարծ չգիտեմ ինձ ինչ պատահեց, միայն քիչ յետոյ զգացի, որ ես ամուր, ամուր սեղմում եմ նրա մէջքը ձեռքերովս, դէմքս ծածկած ունիմ նրա կուրծքի մէջ և դառն, անտանելի դառն արտասուքները խեղդում են ինձ: Ո՞ւր չբացաւ արդեօք առաջուայ սառնասրտութիւնս, անտարբերութիւնըս, կատաղութեան և ատելութեան զգացմունքներս, — այդպիսի բան ես այլ ևս չէի զգում. զգում էի միայն առաջուայ ինձ

ծանօթ վիշտը, որ այս անգամ կրկնապատիկ սաստկութեամբ էր ձմրում սիրտս:

Մայրս իմ գլուխն առել էր իւր երկու ձեռքերն մէջ և ես զգում էի, որ նա նոյնպէս արտասուում է և քնքշօրէն համբուրում մազերս: Վերջապէս ես զսպեցի ինձ, թողի նրա մէջքը և նայեցի նրա դէմքին: Նա նոյնպէս թողեց ինձ:

— Ինչո՞ւ հանգստացած սիրտս նորեւ Վրդովեցի, — ասացի ես ակամայ անբաւականութեամբ և զգացի, որ ձայնս այնպէս չէ հնչում, ինչպէս ես ամեն օր խօսում էի նրա հետ:

Նա, ըստ երևութին, հասկացաւ, թէ դրանով ես ինչ էի ուզում ասել, կամաց, շատ կամաց հառաչեց և, երևի, ծանր բոկէն աւելի չծանրացնելու համար, ոչինչ չպատասխանեց, այլ միայն հարցրեց.

— Ինչո՞ւ ես այս ցուրտ սենեակում նստել: Խօ կը մըսես:

— Նս վճռել եմ այսօր այս սենեակից բոլորովին դուրս չգալ, — ինքս էլ չմտնալով, թէ ինչ բանի համար՝ բարկացած պատասխանեցի ես և Գոստոսեկին նորեւ ձեռքս առայ:

— Նս քեզ ինչ եմ արել, որ դու ինձ վրայ բարկանում ես, Աննա, — կարճ լռութիւնից չետոյ՝ ասաց նա մի այնպիսի անմեղ և տխուր եղանակով, որ կարծեցի թէ սիրտս հազար կրտոր արին:

— Իսկ ե՞ս քեզ ինչ եմ արել, որ դու ինձ այնպէս տանջում ես, — աղաղակեցի ես, գիրքը սաստկութեամբ շարտելով յատակի վրայ և, դէմքս ծածկելով ձեռքերիս մէջ, սաստիկ, ցնցողաբար լաց եղայ:

— Նրբ որ այդպէս է, ես դուրս կը գնամ, — կարծես ներօղութիւն խնդրելով, ասաց նա և ուղղուեց դէպի դուռը:

Նս խելագարի նման վեր թռայ տեղիցս, հասայ նրան և բռնեցի նրա ձեռքից:

— Ի՞նչ չես հասկանում, մայրիկ, — բացականչեցի ես սաստիկ խղճահարուած և անտանելի տանջանքով: — Նս բարկա-

նում եմ ոչ թէ քեզ վրայ — դու ինձ ինչ ես արել, — այլ բարկանում եմ... ինձ վրայ, միայն ինձ վրայ... յիմարութեանս վրայ, բնաւորութեանս վրայ, մտածմունքներես վրայ, տանջանքներես վրայ...

— Աննա, սիրելիս, — իւր մեղմ, տխուր, փաղաքշող ձայնով արտասանեց նա. — Եթէ քեզ չես խղճում, գոնէ ինձ խղճա: Ներկայ դրութիւնս միթէ բաւական չէ, որ դու ուզում ես նոր հոգսեր և տանջանքներ էլ պատճառել ինձ: Տեսնո՞ւմ ես ինչ եմ դառել այս մի քանի ամսուայ մէջ...

— Այլ ևս չեմ անել, անգին մայրիկ, ներիւ ինձ: — բացականչեցի ես և անհուն սիրով փաթաթութեցի նրա վզով:

Այդ բոկէին ես ինչ չէի անել, ինչ զոհաբերութիւններ, միայն թէ նրան հաւատացրած լինէի, որ նրա իւրաքանչիւր տանջանքն ինձ համար հազարաւոր տանջանքներ արժէ:

Նա ձեռքով կամաց փաղաքեց գլուխս և ասաց.

— Աննա ջան, մտածմունքներին անձնատուր մի լինիւր և խուսալիւր մեղակութիւնից: Ինչո՞ւ այսօր փակուել ես այստեղ և չես ուզում դուրս գալ... Աւելի լաւ չի՞ լինիլ, եթէ գնաս Գրիգորի մօտ և խօսես նրա հետ կամ՝ թէ չէ, եթէ ուզում ես կարդալ, կարդաս նրա մօտ, որպէս զի նա էլ լսէ. Ի դուր խեղճը պոռկած է մենակ:

— Ի՞նչ գնա, մայրիկ, ես էլ խկոյն գալիս եմ, — շտապով ասացի ես, թողնելով նրան: — Իսկոյն գալիս եմ, գնա:

Նա դուրս գնաց:

Նս անմիջապէս լռացի աչքերս և նստեցի, որպէս զի սիրտը խաղաղի: Նս չէի ուզում, որ Գրիգորն իմանար, թէ յուզուել և լաց եմ եղել. այդպիսի դէպքերում նա ինձ միշտ յանդիմանում էր: Նրբ բաւական հանգստացայ, գնացի նրա մօտ: Բոլորովին հազնուած՝ նա նստած էր անկողնի վրայ և՛ գլուխը ձեռքին չենած՝ թէկի՛ն էր տուել բարձին. բայց իմ մտնելուն պէս՝ նստեց ուղիղ և խոր նայեց աչքերիս: Ինձ թուաց, որ նա

խկոյն հասկացաւ, թէ ինչ էր կատարուել իմ մէջ և, չնայելով, որ այս անգամ նա բոլորովին ոչինչ չատաց ինձ, բայց նրա հայեացքն էլ բաւական էր, որ ես շիտթուէի ու ամաչէի, ինչպէս նրա յանդիմանութիւններն ժամանակիս Նս բարեկեցի նրան և նստեցի նրա մօտ՝ աթոռի վրայ:

— Շնորհաւոր նոր տարի, քոյրիկ, — առանց իմ բարեկին պատասխանելու, ասաց նա մի այնպիսի եղանակով, որից իսկոյն իմացայ, որ դրանով ուզում էր ինձ հասկացնել, թէ բարեկեց առաջ այդ պէտք էր ասել և թէ այդ ասելն առաջ ինձ էր պատկանում:

— Ա՛խ, դու է՛լ, — բացականչեցի ես դառնութեամբ. — Ի՛նչ էք տեսել այդ անխճեալ նոր տարու մէջ, որ ամենքդ էլ շնորհաւորում էք ինձ:

— Շնորհաւոր նոր տարի, քոյրիկ, — կրկինեց նա առաջուանից աւելի հաստատ ձայնով և ժպտալով մեկնեց ինձ իւր ձեռքը:

Ես լուռ տուի նրան իմը: Նա սեղմեց, յետոյ համբուրեց և նորից թէկն տուեց բարձին:

— Նոր տարին քեզ ի՛նչ է արել, Աննա, որ նրան այդպէս ատում ես, — կարճ լուռութիւնից յետոյ հարցրեց նա, անթարթ նայելով աչքերիս:

Ես շիտթուեցի, չիմացայ ինչ պատասխանեմ: Իրաւ, ինչո՞ւ նոր տարին ատում էի, — ինքս էլ չգիտէի:

— Որովհետեւ նախապաշարմունք է, — չանկարծ և մեքենայաբար պատասխանեցի ես բերանիս եկածը:

— Ի՞նչը, նոր տարին թէ շնորհաւորելը:

— Շնորհաւորելը:

Նա ժպտաց և նրա այդ ժպտը, կարծես, ասում էր՝ — ինչո՞ւ ես ասում այն, ինչ որ չես ուզում ասել:

— Մի՞թէ նախապաշարմունք չէ ասել, — նկատեց նա, — որ

այժմ բարեկեցիք ինձ: Ի՞նչ զանազանութիւն կայ առօրեայ բարեկեցու և նոր տարին շնորհաւորելու մէջ:

Զգացի, որ կարմրում եմ: Ես ոչինչ չպատասխանեցի և աչքերս վայր թողի: Կարճ ժամանակ երկուսս էլ լուռ էինք: Ես զգում էի, որ այդ միջոցին մի առանձին հայեացքով նա անթարթ նայում է դէմքիս:

— Գիտե՛ս ի՛նչ կայ, Աննա, — վերջապէս խօսեց նա շատ լուրջ ձայնով, որ ես առաջին անգամն էի լսում նրանից ինձ հետ ունեցած խօսակցութեան ժամանակ. — Այս վերջին ժամանակներս ես նկատում եմ, որ դու այլ ևս այն չես, ինչ որ առաջ:

Ես հետաքրքրութեամբ և միւսնոյն ժամանակ մի տեսակ անբացատրելի երկիւղով նայեցի նրան: Ի՛նչ է ուզում ասել, — ականջս հարցրի ինքս ինձ: Նա ուղղակի և շատ լրջօրէն, մինչև անգամ խտօրէն նայում էր աչքերիս:

— Այ՛ն, ես նկատում եմ, որ դու այլ ևս այն չես, ինչ որ առաջ, — կրկինեց նա առաջուայ նման, — և այդ պատճառով ես ուզում եմ քեզ հետ այդ բանի մասին խօսել լրջօրէն: Առաջ դու միշտ ուրախ էիր, միշտ անհոգ, միշտ ժպտում կամ ծիծաղում էիր, ոչ մի ժամանակ ես քեզ չէի տեսել, որ դու տխուր լինէիր կամ մի որ և իցէ բանի մասին լուրջ մտածէիր, թէ և մեր շուրջը, առօրեայ կեանքի մէջ միշտ եղել են թէ-կուզ մեր անձնականութեանն ուղղակի չվերաբերող այնպիսի երեւոյթներ, որոնց մասին արժէր և արժէ, որ ամեն մէկը տխրէր և լուրջ մտածէր: Մի խօսքով՝ դու առաջ քեզ կատարելապէս երջանիկ էիր զգում... Իսկ այժմ միշտ տխուր ես, միշտ լաց ես լինում, միշտ մտածում ես, մի թեթեւ ժպտ անգամ այլ ևս չեմ նկատում դէմքիդ վրայ... Այդ բոլորն, և հարկ է, այդպէս էլ պետի լինի և ուրիշ կերպ կարող չէ լինել, որովհետեւ դրա համար ունիս առիթներ, որոնք բնականաբար քեզ պէտք է այդպէս փոխէին: Նւ ես չեմ ուզում ասել — և յիմարութիւն կը լինէր, եթէ ասելիքս այդ լինէր մի-

այն—[Թէ ինչո՞ւ առաջ այնպէս էիր, իսկ այժմ—այսպէս, ո՞չ, այլ ես ուզում եմ ասել և շեշտել, Աննա, որ այս վերջին ժամանակներս, ինչպէս որ ես այդ պարզ նկատում եմ, դու շատ ես մտածում . . .

—Ի՞նչ—մի տեսակ անորոշ երկիւղով մեքենայաբար հարցրի ես և աչքերս նորից վայր թողի։

—Այն,— արտասանեց նա իւրաքանչիւր բառն առանձին շեշտելով,—որին մարդիս խելքը ոչ հասել է և ոչ կը հասնի երբէք . . .

Ես ամբողջ մարմնովս ցնցուեցի. կարծես մի սարսափելի ոճիր լինէի կատարած և այդ ոճիրը յայտնի եղաւ։ Նա, ինչպէս ինձ թուաց, նկատեց այդ, նստեց ուղիղ, թեքուեց դէպի ինձ և կամաց, կարծես զգուշութեամբ, առաւ ձեռքս։

—Անգլիւն քոյրիկս, — արտասանեց նա հանդիսաւոր շնչիւնով, որի մէջ լսում էր և մի տեսակ պաղատանք,— թող կասկածը բնութեան արարչութեան և մարդկային կեանքը դեկալարող օրէնքների մասին երբէք չմտնեայ մանուկ ուղեղիդ։ Ոչինչ, կատարելապէս ոչինչ բաւարար եզրակացութեան չհասնելով, նա ծնում է լոկ յանցանք։ Թող անմեղ սրտիդ մէջ հաւատը միշտ մաքուր, միշտ հաստատ մնայ, որպէս ջինջ լոյսը։—Հաւատը յոյս է, իսկ յոյսը—կեանք։ Եւ գիտե՞ս արդեօք, թէ որքան երկտասարդ ես դու և այդ հասակումդ որքան անմեղ պէտք է լինի հոգիդ . . . Աղօթք անում ես—յանկարծ հարցրեց նա, գլուխն աւելի մօտեցնելով դէմքիս և ձայնը բոլորովին ցածրացնելով։

—Ոչ—ակամայ դուրս թռաւ բերանիցս։

Նա գլուխը տխուր և յանդիմանօրէն շարժեց և կարճ լուութիւնից յետոյ սկսեց բացատրել ինձ, թէ ինչ է աղօթքը և ինչպիսի փրկարար գէնք է նա հոգեկան և բարոյական խաղաղութեան համար։ Եւ այնպիսի համոզեցուցիչ եղանակով, այնպիսի հանգիստ պերճախօսութեամբ էր նա բացատրում, որ

ես՝ ազահուլութեամբ լսելով հանդերձ՝ մնացել էի բոլորովին գարմացած, թէ ինչպէս նրա տալիս լին երկտասարդ ուղեղին մատչելի էին այդպիսի վերացական գաղափարները։ Ինչ և իցէ։ Բայց նա կարողացաւ ինձ համոզեցնել, և երէկուանից դէս ես զգում եմ, որ կարծես մի ծանր բեռ ընկել է վրայիցս։

Քո Աննա Սարգիսեան։

ՆԱՄԱԿ ԺԱ

Թիֆլիս, փետրոսարի 10-ին 1881.

Սիրելի Հռիփսիմէ,

Դու էլ ես մեղադրում և յանդիմանում ինձ այն բանի համար, ինչ բանի համար որ մեղադրում և յանդիմանում էր Գրիգորը. նրա ասելով, ես չշատ եմ մտածում . . . Սակայն դու նրանից աւելի խիստ ես դատաքննում իմ այդ վարմունքը, ասելով, որ ես ուղղակի չաթէիստութիւնս եմ անում, որ ես ոտնակոխ եմ անում ամբողջ մարդկութեան ամենասրբազան, անմեքձենալի հաւատաւիքն և այդտեղ բերում ես Գեօթէի նշանաւոր խօսքերը, թէ՛ չմտածող մարդու ամենամեծ երջանկութիւնն այն է, որ քննելին քննած ունենայ, իսկ անքննելիս խաղաղ հոգով պաշտէ։—Նրեւակայում եմ, թէ ինչ կը լինէր դուութիւնս, եթէ ես ապրելիս լինէի միջին դարերում. անշուշտ Հուսի նման ինձ էլ խաբոյկ կը բարձրացնէին։ Քան լիցի, քան լիցի, սիրելի քոյրիկ։ Լուսն ուղտ մի շինէք։ Մի թէ գլխումս խելք է մնացել, որ արարքներիս համար ինքս ինձ հաշիւ տամ։ Ինչո՞ւ չես մտնում դուութեանս մէջ և այնպէս

չես դատաքննում արարքներս։ Ամբողջ բարոյական աշխարհս ճակատագրից ծանր հարուած է ստացել։ Նա, վերաւորուած և կատաղած է, որպէս մի անդօր գագան, որին խաղաղ դրութեան ժամանակ սաստիկ անհանգստացրել են։ Հիասթափութիւնս մեծ է։ Ես դէմ առ դէմ կանգնած եմ դառն իրականութեան առաջ, որի մասին կեանքիս մէջ երբէք գաղափար անգամ չեմ ունեցել։ Նշտ վատ խաղ է խաղացել ինձ հետ ճակատագիրը։ Ետնադրուած և անպատրաստից նա շարտել է ինձ այդ դառն, այդ սոսկալի իրականութեան առաջ և ասում է՝ հաստատուն մնա։— Այլ, թշուառականս ինչ եմ ստացել, որ ինչ տամ։

Մեր վիճակն օր օրի վրայ վատթարանում է։ Մի երկու խօսքով նկարագրեմ քեզ մեր կենցաղավարութիւնը, մեր ապրուստը և դու ամեն բան կը հասկանաս։ Եթէ դու այժմ մտնես մեր տուն, շրջես մեր սենեակներն և քեզ ասեն, թէ՛ այստեղ Սարգեաններն են ապրում, դու ոչ աչքերիդ կուզես հաւատալ և ոչ ականջներդ։ Եթէ բոլորն, ինչ որ կը տեսնես շատ ծիծաղելի—չեմ ասում դառն—կատակ կը թուայ քեզ։—Տան մուտք չենութիւնն և անյարմարութիւնները մի կողմը թողնելով (այդ մասին, կարծեմ, գրել եմ քեզ), մեր սենեակներն նախկին շուայ, փառաւոր զարդարանքների և կահաւորման հետքն անգամ չես կարող գտնել այժմ։ Ղաշնամուրեցի, իմ սիրելի զաւանուրեցի սկսած մինչև վերջին բազկաթոռը, մինչև լուսամտի վերջին վարագոյրը—բոլորը վաճառեցին աճուրդով։ Խոհարարի, աղանձի և ծառաների մասին, ի հարկէ, աւելորդ է անգամ խօսել։ Զուրկ և ծառաներն ունենալով, իմեւ, հագնելով սաստիկ խնայողութիւն ենք անում, անում ենք ճարահատեալ։ Ել չեմ գրում, թէ այդ բոլորը որքան գլխի է մեզ համար, դու ինքդ էլ կարող ես երեւակայել... Տանը գտնուած աւելորդ ոսկեղէն և արծաթեղէն արդէն սկսել

ենք վաճառել։ Առաւելապէս մեզ քանդում են բժիշկների վարձքն և դեղորայքը։ Գոնէ դրանից մի զգալի օգուտ լինէր հօրս կամ եղբորս Ահա ամբողջ հօրս ամիս է, ինչ այդ բժիշկները ջանասիրութեամբ յաճախում են մեր տուն և, չնայելով դրան, հօրս դրութիւնն այժմ էլ համարեա նոյնն է, ինչ որ առաջ, իսկ Գրիգորի առողջութիւնն, ընդհակառակն, օր օրի վրայ ետ ու ետ է գնում...

Հնա, բժիշկներ ասացի, միտս եկաւ։ Անցեալ անգամները (այդ մասին, կարծեմ, քեզ չեմ գրել) հօրս բժիշկը—Ճ. (դու պէտք է որ ճանաչում լինիս այդ պարոնին) դառնում է մեզ և ասում է ծածուկ, որ հօրս այլ ևս ոչինչ չի օգնիլ և ի գուր հոմ նա է չարչարում (ասա խեղճն ինչ է չարչարում), հոմ մենք։ Եթէ ուզում էք, ասում է, այնպիսի դեղ կը տամ, որ վերջնականապէս կը որոշէ նրա վիճակը։ Հասկանում ես, սիրելի քոյրիկ, թէ դրանով նա ինչ էր ուզում ասել։ Ուզում էր ասել—ձեր հօր կեանքն իմ ձեռքին է, ուզում էք, ես նրան կը սպանեմ... Ձարմանքից, սարսափից և կատաղութիւնից չգետէի ինչ պատասխանեմ։ Սառնասրտութիւնս կատարելապէս կորցնելով, ես սրտարատ էի մի սաստիկ ապտակ տալ նրա գեր երեսին և կը տայի, եթէ նա, նայելով թէ բանն ինչումն է, իսկոյն և եթէ հեռանար։ Ես աղաղակեցի նրա ետեւից, որ նրա ոտն այլ ևս չլինի մեր տանը։ Նրբ նա գնաց, ես սաստիկ լաց եղայ, որովհետեւ որդիական ամենասուբբ, ամենաքնքոյզ զգացմունքներս անասելի կերպով վերաւորուած էին։ Հարազատ հօր աննպատակ սպանման գործի մէջ ուզում էին, որ հարազատ աղջկէ կը խորհրդակից և մասնակից լինէր... Այդ մասին մտածելիս անգամ մագներս փշաքաղում են և ամեն անգամ սոսկում եմ, որպէս մի զարհուրելի ոճրագործ... Տե՛ր Աստուած, միթէ բժիշկներն այդպէս հեշտ կարող են խաղալ իրենց հիւանդների կեանքի հետ, միթէ առանց զարհուրանքի նրանք կարող են աղալիս բաներ մտածել... Նրանք, որոնց ուղղակի կոչումն և

յօժարակամ պարտականութիւնն է հիւանդներին նոր կեանք տալու, ընդհակառակն, առաջարկում են ունեցած կեանքն էլ խլել, և այդ ինչո՞ւ,—որովհետեւ իրենց գործից ոչինչ չեն հասկանում և, խոստովանուելով այդ բանը, չեն ուզում հրաժարուել բժշկելուց, որպէս զի չխայտառակուեն իրենք... Աւագակմարդասպաններն աւելի խիղճ ունին:

Միւս երկու եղբայրներս—Արշակն և Գարեգինը—բաւական չէ, որ անգործ են, այլ և մի ծանր բեռ են դարձել մեր վզին: Նրկուսն էլ ամբողջ օրն ընկած են տանն և ձրի ուտում են, խմում: Արշակին այլ ևս ոչ մի տեղ չեն պահում իւր արբեցողութեան համար, իսկ Գարեգինն ինքը չէ ուզում ոչ մի տեղ կանգնել: Չնայելով մեր յորդորներին, թախանձանքներին և յանդիմանութիւններին, ոչ Արշակն է ուզում ձեռք վերցնել իւր արբեցողութիւնից, ոչ Գարեգինն—իւր ծուլութիւնից: Ա՛խ, հայր, հայր, որքան տառապանքներ բերիւ մեր գլխին... Նրա առողջութեան ժամանակ ամենքս սիրում էինք նրան և վախենում նրանից: Թողնելով իւր զուարճախօսութիւններն ու կատակները, հարկաւոր դէպքում նա գետէր և լուրջ խօսել, լուրջ դատել, լուրջ խրատել: Մենք աշխատում էինք ոչինչ այնպիսի անդիւրեկական բան չանել, ոչ ևս համար նա յանդիմանէր մեզ: Իսկ այդպիսի դէպքերում նրա յանդիմանութիւնները շատ խիստ էին լինում: Կարող էինք Գրեգորը, ես կամ Գարեգինը գէթ մի օր, առանց մի որ և իցէ յարգելի պատճառի, ուսումնարանից ետ ընկնել, կարող էր Արշակը՝ նրա հետ միասին ճաշի նստած ժամանակ՝ մի բաժակ աւելի խմել: Իսկ անո՞թ:—Այլ ևս չկայ հայր, յաւիտեան լռեցին նրա յանդիմանութիւնները, նրա խրատներն, այո՛, յաւիտեան, որովհետեւ այն, ինչ որ կար, էլ չէ լինելու, անցեալն էլ չէ դառնալու: Վա՛յ նրան, ով տէր չունի:

Նրկու եղբայրներին անգործ մնալը՝ մեր այս թշուառութեան ժամանակ՝ սաստիկ մտատանջութիւն է պատճառում մանաւանդ Գրեգորին: Էլ ոչ մի յանդիմանութիւն, ոչ մի նա-

խատինք չէ մնում, որ չթափէ նրանց գլխին, բայց նրանք ուշադրութիւն չեն դարձնում ոչ նրա և ոչ ինձ ու մօրս վրայ, երբ մենք նոյնպէս սկսում ենք յանդիմանել, յորդորել, խնդրել, որ նրանք թողնեն իրենց պակասութիւններն և մի գործի կանգնեն:

Յրէկ ես մտայ Գրեգորի սենեակը: Նա այնտեղ չէր, բայց հարեան սենեակից լսեցի նրա ձայնը. նա խօսում էր Արշակի և Գարեգինի հետ:

—... Միթէ գոնէ ամօթ, պատկառանք չունիք,—ասում էր նա:—Ախր մինչև երբ պէտք է այդպէս մօն գաք... Տեսնում էք, էլի, թէ հետզհետէ մեր վիճակն ինչ է դառնում. օր կը գայ, որ դուք այստեղ չոր հացի կտոր անգամ չէք գտնիլ, որ ուտէք: Դո՛ւն է ձեզ համար, ձեռք փորել համար աշխատեցէք... Եւ ի՞նչ յուսով էք այդպէս անում:

—Մի վախիլ, այս աշխարհիս երեսին ոչ ոք քաղցած չի մեռնիլ,—լսեցի մեծ եղբօրս ձայնը, որին հետեւեց երկար յօրանջում:

—Եւ ոչ առանց ամօթի,—նկատեց Գրեգորը:—Եւ դու ընդունակ կը լինիս ծանօթներէդ, բարեկամներէդ, թէկուզ հենց բոլորովին անծանօթ մարդկանց պարզել ձեռքդ ողորմութիւն խնդրելու... հա՛:

—Դէհ, դու շատ պէտք է զահլա տանես,—բարկացած գոռաց Արշակը:—Եթէ սիրտդ շատ է այրում ծնողներիդ և բոլորդ համար, կարող ես ինքդ աշխատել:

Դեռ կարճ ժամանակ լռութիւն տրեց, յետոյ լսուեց Գրեգորի չոր հացը:

—Դու այնքան չես մտածում, որ եթէ ես—չեմ ասում քեզ պէս,—փոքր ինչ առողջ լինէի, բանն երբէք այն տեղը չէի հասցնիլ, որ իմ այդ պարտականութիւնը դու ինձ լիշեցնէիր,—հանդարտ ձայնով պատասխանեց նա, երբ հազը կտրեց: Բայց ռժբաղդաբար, այո՛, ռժբաղդաբար ես ստիպուած եմ լսելու

քեզնից այդպիսի խօսքեր, որքան էլ այդ ծանր լինի ինձ համար։

— Թող քոյդդ աշխատի... —

— Եւ դու ուտես, — աղաղակեց իսկոյն Գրիգորը մի աշնակի սի եղանակով, որից երևում էր, որ նա երբէք չէր սպասում, թէ Արշակից մի այդպիսի բան կարող է լսել։

Կարճ լուծիւնից յետոյ ես լսեցի, թէ ինչպէս նա սաստիկ զայրացած մօտեցաւ դրան, շէմքին։ Նա ներս մտաւ և դուռըն ամուր շրկկացնելով, վիակեց իւր ետեւից։ Ես արձանացաւ կանգնած էի սենեակի մէջ տեղում և չգիտէի, թէ ինչ էր կատարում իմ մէջ։ Կայքանս միայն գիտէի, որ մեծ եղբօրս արտասանած վերջին խօսքերը — «Թող քոյդդ աշխատի» — ինձ վրայ սաստիկ ազդել էին...

— Ա՛նհա, — զարմացած և փոքր ինչ վախեցած արտանեց նա, յանկարծ անսնելով ինձ։

Երևում էր, որ նա չէր սպասում, թէ ես այնտեղ կը լինիս։ Ես չկարողացայ ձայն հանել և ոչ շարժուել տեղիցս։

Նա կամաց մօտեցաւ ինձ, կամաց առաւ ձեռքերս և սաստիկ կարեկցութեամբ, սաստիկ քնքշութեամբ նայելով աչքերիս, արտասանեց դողդոջուն ձայնով.

— Սիրելի քոյրիկս, տեսնո՞ւմ ես, տեսնո՞ւմ ես որքան անգուժ եմ նրանք...

— Ի՛նչ, ես կաշխատեմ, — սառնութեամբ պատասխանեցի ես։

Նրա դէմքի վրայ երևաց սաստիկ տանջանք։

— Ա՛նհա, սիրելիս, շնչաց նա և նրա ձայնը, կարծես հանգաւ։ Նրա աչքերը լցուեցին արտասուքի փայլուն կաթիլներով։ Նա կուացաւ և սիսեց համբուրել ձեռքերս։ Ես համարեա ոչինչ չէի գգում և շարունակ կանգնած էի նոյն դրութեամբ մէջ։

Յանկարծ նա թողեց ձեռքս և գնաց դէպի իւր մահճակալը։

— Ա՛խ, ինչո՞ւ ես հիւանդ եմ, — աղաղակեց նա և ընկնելով իւր անկողնի վրայ, դէմքը թաղեց բարձի մէջ։

Այն աստիճան աղեկաւոր էր նրա ձայնը, որ ես յանկարծ ցնցուեցի և սիրտս կտրծես սաստիկ, սաստիկ ճմլեցնելու իսկոյն շտապեցի դէպի նա։ Նա սաստիկ, ցնցողաբար հեկեկում էր և ցնցուելուց նրա ողջ մարմինը վեր ու վեր էր թռչում։ Առաջին անգամս էր, որ տեսնում էի նրան այդպէս յուսահատուած և լաց լինելիս։ Իսկ առաջ նրա դէմքի վրայ ես երբէք չէի տեսել յուսահատութեան ո՛չ մի գիծ, աչքերի մէջ — արտասուքի ո՛չ մի կաթիլ։ Նա միշտ խրախուսում էր մեզ, որպէս անվեհեր հրամանատարն իւր թոյլ զօրքերին պատերազմի դաշտի վրայ, յանդիմանում էր, երբ տեսնում էր, որ մենք այնպէս շուտ ընկնում ենք հողով, և ամեն անգամ կարողանում էր մեզ վրայ մերգործութիւն ունենալ։ Իսկ այժմ, այժմ — նրա աղաղակն ու հեկեկանքն ամեն բանից էլ լաւ էր բացատրում, թէ որպէս փրկուած էր նրա ուժեղ կամքն արտաքին ծանր հանգամանքներից... Ա՛խ, ինչո՞ւ ես հիւանդ եմ, — աղաղակում է նա այն ժամանակ, երբ ես նրան ասում եմ, թէ պատրաստ եմ աշխատելու։ Այդ խօսքերն ես կեանքիս մէջ երբէք չեմ մոռանալ։ Դրանք արտասանուած էին այնքան տանջանքով և աչքիս անկեղծ սրտով, որքան որ դրանք բացատրում էին, թէ որքան անկեղծ և անհուն էր նրա եղբայրական սէրը դէպի ինձ...

Ես ամեն կերպ աշխատեցի հանգստացնել նրան, բայց նա այն աստիճան յուզուել էր, որ այլ ևս չկարողացաւ խօսել ինձ հետ։ Ես աւելի լաւ համարեցի նրան մենակ թողնելու և դուրս եկալ շատ ծանր տրամադրութեամբ...

Թող քոյդդ աշխատի։ Խօսքերը մտքիցս բնաւ չէին հեռանում... Բայց ամենից աւելի ինձ մտառանջում էր այն հանգամանքը, որ Գրիգոր

րի յուզմունքը հեշտ չէր կարող անցնել նրա առողջութեան վերաբերութեամբ: Եւ, դժբաղդաբար, այդպէս էլ եղաւ.—այսօր նրա դրութիւնը շատ վատ է:

Ի՛նչպիսիք քեզ ունեցած սաստիկ կարօտս է, սիրելի Հռիփսիմէ, որ ես այսքան երկար նամակներ եմ գրում քեզ.—այդ միևնոյն է, թէ խօսում եմ քեզ հետ: Սիրտս սաստիկ լցուած է: Վշտերս ուզում եմ բաժանել մէկի հետ և բացի քեզնից էլ ո՞վ ունիմ... Ա՛յ, եթէ դու այժմ մօտս լինէիր, միակ կարեկիցս, ինչպէս ջերմագին կը սեղմէի քեզ վշտահար կրծքիս...

Քո Աննա Սարոյեան:

ՆԱՄԱԿ ԺԲ.

Անգլի քոյրիկ,

Նղբայրս—Գրեգորը մեռաւ... Արտասուք խեղդում է ինձ: Է՛լ ոյժ չունիմ գրելու...

ՆԱՄԱԿ ԺԳ.

Թիֆլիս, ապրիլի 30-ին 1881.

Սիրելի Հռիփսիմէ,

Ստացայ անկեղծ ցուակցութեանդ նամակը: Անչափ շնորհակալ եմ և՛ խրախուսանքիդ համար: Առաւել քան այժմ ես կարօտ եմ այդպիսի խրախուսանքների, որովհետեւ զգում եմ, թէ ինչպէս վերջին հարուածը հիմն ի վեր տապալել է ամբողջ բարոյական աշխարհս: Ես ընկած եմ, որպէս մի մարդ, որ ան-

թիւ ծանր վէրքեր ստանալուց յետոյ, ստանում է և՛ վերջին ամենասարսափելի վէրքն ուղիղ կրծքին: Սակայն, ես չեմ տըրտնջում: Փառք և գոհութիւն Նրան, ով տնօրինում է մարդկային բաղդը: Նրբ տեսնում ես, երբ զգում ես, որ տկար են ուժերդ, պէտք է հպատակես տիրապետող բարձր, անհիմանալի օրէնքներին, որոնց սահմանել է Ինքը—Նախախնամողը: Եւ ես հպատակում եմ: Մինչև այժմ ես յուսահատ պատերազմ էի մղում: Մոլորութեան անդունդն արդէն բաց էր արել իմ առաջ իւր պհարկու բերանը և ես քիչ էր մնում, որ կուրօրէն ընկնէի նրա մէջ: Բայց ի՛նչ շահեցայ դրանից.—այն, որ տանջանքներս կրկնապատկուեցան, այն, որ մեղք գործեցի և ի վերջոյ ընկայ յաղթուած: Այո, ես այժմ ընկած եմ: Հպարտ գլուխս այլ ևս չէ յանդգնում վերև նայել.—նա խոնարհած է և միշտ խոնարհ կը մնայ: Թող այսուհետեւ ինչ կուզէ լինի,—ես հաշտուել եմ ամեն բանի հետ: Եւ դու չես կարող երեւակայել, սիրելի Հռիփսիմէ, թէ որքան հանգիստ եմ այժմ: Եթէ կուրծքս ճղեն և հանեն սիրտս, նրան սառած կը գտնեն: Կարծես, ես այլ ևս չեմ ապրում:—Եւ այդ պատճառով, առանց գէթ փոքր ինչ յուզուելու, ես այժմ համարձակ կարող եմ նկարագրել քեզ եղբօրս վերջին դրութիւնն ու մահն իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով: Եւ պէտք է նկարագրեմ: Թող քո աչքերիցդ էլ փոքր ինչ արտասուք թափուի.—նա արժանի է դրան:

Նա մեռաւ սրանից ուղիղ երկու շաբաթ առաջ, սոյն ամսի 16-ին, երեկոյեան մօտ 5 ժամին: Այդ նշանաւոր օրն ես շատ լաւ յիշում եմ: Գարունն այստեղ շատ վաղ եկած լինելով, եղանակը հիանալի էր և այնքան տաք, որ մինչև անգամ լուսամուտները բաց էինք արել: Մեր տեղափոխուելուց յետոյ, առաջին անգամն էր, որ մենք այս տանը պարզ օդ էինք ծծում: Գրեգորը պառկած էր լուսամուտի առաջ. երկու օր առաջ նա խնդրել էր, որ իւր մահճակալն այդ տեղ տեղափոխենք: Վերջին անգամ նա ուզում էր տեսնել գարնան պայծառ

արևը, նախել կապույտ երկնքին և տեսնել, թէ ինչպէս ուրախ
ծիծեռնակները գալիս, նստում են բակում կապած թռիկի վրայ,
օրօրուելով ճրճուում են և նորից թռչում են դնում: Այդ հին-
գերորդ օրն էր, որ նա այլ ևս չէր կարողանում վեր կենալ
անկողնից: Մենք բոլորովին չէինք կարծում, թէ այդ օրը
նա կը մեռնէր, որովհետև մեռնելուց մի քանի ժամ ա-
ռաջ նրա դուռը թիւնը նոյնն էր, ինչ որ մի քանի օր առաջ,
մինչև անգամ լաւ էր: Բայց երևի ինքն այդ իմանում էր,
որովհետև նոյն օրն առաւօտեան յատուկ խնդրեց ինձ, որ
չհեռանամ իւր մօտից: Այդ օրը նա սովորականից աւելի քն-
քոյշ էր թէ դէպի ինձ և թէ դէպի մայրս, որի մի ոտը հօրս
սենեակումն էր, միւսը նրա մօտ: Այդ օրը նա սովորականից
շատ էլ էր խօսում ինձ հետ: Իսկ երբեմն մերթ ուրախ էր
լինում, մերթ յանկարծ տխուր էր և մտածութեան մէջ էր
ընկնում: Մի անգամ էլ, ուրախ խօսելուց յետոյ, յանկարծ
լռեց, գլուխը դարձրեց դէպի լուսամուտը և, դուրս նայելով,
ընկղմեցաւ մտածմունքների մէջ: Նա չուզեցի խանգարել նրան
և, փոքր ինչ կռնալով դէպի նա, սկսեցի նայել նրա դէմքին:
Աստուած իմ, որքան փոխուած էր այդ դէմքը, իմ ճանաչած
սիրուն, կանացի դէմքը:—Նիհար, չոր, դուռնատ, կարծես, մի
կաթիլ արիւն անգամ չկար նրա երակներին մէջ: Փոքրիկ, կա-
նոնաւոր քիթը, որ միշտ ներդաշնակ գեղեցկութիւն է տուել
նրա դէմքին, կարծես, սաստիկ մեծացած՝ դուրս էր ցցուել
իւր սեղմուած պնչերով: Աչքերը խոր էին ընկել և մեծացել,
իսկ պարզ, լայն ճակատը, կարծես, աւելի լայնացել էր: Չգիտեմ
ի՞նչ էր պատճառը, բայց ինձ թուում էր, թէ առաջին անգամն
եմ տեսնում, որ նա այդքան փոխուել է: Երկար ժամանակ
նա անշարժ կար նոյն դուռը թեան մէջ: Մի ինչ-որ անորոշ
զգացմունք, կարծես, չէր թողնում ինձ, որ խանգարեմ նրա մտած-
մունքները: Իսկ ինձ թուում էր, թէ այդ մտածմունքները թանգ
արժէն նրա համար: Նա լուռ և խորին վշտով նայում էր նրա

դէմքին, երբ յանկարծ նրա շրթունքները բացուեցին և նա
կամաց, շատ կամաց, կարծես ինքն իրեն, շնչաց-
—Ինչքան սիրուն բան է դարձնել... ակամայ սիրում ես
կիանքն, ինչքան էլ որ նա լի լինէր ձախորդութիւններով...
ակամայ ուղում ես խալել, սիրել և... մնալ սխալմի սխալմի չո-
նալ չուեց և դէմքը կամաց դէպի ինձ դարձրեց:
—Ուղիղ ասա, քոյրիկ, ասաց նա տխուր և աղերսող
ձայնով, — առաջուայ նման դու դարձնալ մտածողութեամբ...
—Ո՛չ, Գրեգոր, ես աղօթում եմ, — պատասխանեցի ես
ջերմեռանդ զգացմունքով: —

Նա տեսայ, թէ ինչպէս նրա դէմքը պայծառացաւ: Նա
առաւ ձեռքս և անդմեջ... մնալ սխալմի սխալմի չո-
—Աղօթիւր, սիրելի քոյրիկ, — առաւսնեց նա, կարծես,
ոյժ ստացած: — Աղօթքը, միայն աղօթքը կարող է փրկել քեզ
կիանքից: Ծանր ըստէնքում... Հաւատացիր ինձ, որ դու երբէք
չես գղջալ, եթէ երբէք չմոռանաս իմ այս անկեղծ խորհուրդը:
ձգտարեալ է, թէ կիանքի ձախորդութիւններն երբեմն շատ
մոլորութիւնների պատճառ են դառնում, բայց մարդս այդպիսի
դէպքերում միշտ աչքի առաջ պիտի ունենայ, թէ ո՞վ և ի՞նչ
է ինքը, երբէք չպիտի մեռցնէ իւր մէջ հաւատը, յօյսը, եր-
բէք չպիտի մոռանայ աղօթել, կարծելով, թէ այդպիսով ինքը
վրէժխնդիր է լինում: — այդ չափից դուրս անմտութիւն կը
լինէր մարդու կողմից... Հաւատացիր ինձ, որ ձախորդութիւն-
ներն ու թշուառութիւնն էլ ունին հոգեկան իրենց վսեմ
բաղդութիւնն, ինչպէս ազդութիւնն ու երջանկութիւնը,
միայն թէ մարդ բնաւ չկորցնէր իւր հաւատը, յօյսը, բնու
չմոռանար աղօթել... Այդ սովորեցրել է ինձ ինքը կիանքը և
դու, առանց կասկածելու, հաւատա ինձ:

Նա լուռ էր նրան խորին երկեղածութեամբ, լուռ էր ոչ
թէ իրբւ մի քան և չորս տարեկան անփորձ երեսասարդի,
այլ որպէս մի պատկառելի, փորձութեան բովից անցած ծերու-

Նու, մի երկնառաք մարգարէի, որ տարածում է Աստուծոյ խօսքը... Բայց յանկարծ նրան լսելիս՝ մի ինչ-որ անորոշ երկիւղ պաշարեց ինձ. «Այս ինչպէս է խօսում նա այսօր», այդ հարցն ակամայ ծագեց գլխումս: Իսկ նա խօսում էր մի ուրիշ տեսակ, ոչ այնպէս, ինչպէս ամեն անգամ խօսում էր այդպիսի բաների մասին. նրա ձայնը հնչում էր տխուր, բայց մի ինչ-որ վեհ, սրբազան ոգևորութեամբ: Նա նայում էլ էր ուրիշ տեսակ. նրա հայեացքը վառւում էր. դրանով, կարծես, ուզում էր զօրացնել իւր խօսքերի ազդեցութիւնը...

— Գրեգոր, ինչո՞ւ դու այսօր այդպէս ես խօսում, — չկարողանալով դիմանալ, կարճ լուրթիւնից յետոյ, հարցրի ես:

— Ինչո՞ւ, — արտասանեց նա քնքշօրէն, նայեց աչքերիս և մի տեսակ օտարոտի կերպով ժպտաց: — Որովհետեւ ես պէտք է... մեռնեմ, — աւելացրեց նա հանդարտ ձայնով, բայց վերջին բառն արտասանեց այնքան կամայ, որ ես հազիւ լսեցի:

Զգիտեմ այդ ըոպէին ինձ ինչ պատահեց, միայն ես իսկոյն ամուր դրկեցի նրան. կարծեցի, թէ՛ նոյն ըոպէին նա յաւիտեան պիտի անհետանար աչքիս առաջից:

— Գրեգոր, ի հարկ է, դու կատակ ես անում, — շնչացի ես, ինքս իմ ձայնից վախենալով:

Նա դարձեալ նայեց աչքերիս և ես տեսայ, թէ ինչպէս ժպտիւր յանկարծ անհետացաւ նրա դէմքից և դա ընդունեց տրտուր, վշտալից արտայայտութիւն. Նա ոչինչ չպատասխանեց, միայն երկար նայեց աչքերիս և դէմքը շրջեց դէպի լուսամուտը: Նա համարեալ սարսափով նայում էի նրան. հոսմ ուզում էի փախչել նրանից, հոսմ նրան դրկեցս բաց չթողնել...

Զգիտեմ յորքան ժամանակ այդպէս անցաւ, երբ նա, շարունակ դուրս նայելով, առաջուայ նման, բայց այս անգամ շատ տխուր ձայնով դարձեալ շնչաց:

— Յիշում ես, քոյրիկ, — այն ժամանակ մենք դեռ շատ փոքր էինք. ես տասն տարեկան էի, դու՝ եօթը, — գնացել էինք

տետրակներ առնելու և ետ էինք գալիս: Ճանապարհին մեզ մի կատաղած եզր պատահեց. Ամենքն երկիւղեց մի կողմն էին քաշւում և շտապում էին թաքնուիլ առաջին պատահած տեղը, Մենք շատ վատ տեղովն էինք անցնում. այնտեղ ոչ խանութ կար, ոչ բակ, որտեղ մենք էլ կարող լինէինք թաքնուիլ: Ճանապարհատեալ կանգնեցինք այնտեղ գտնուած մի տան պատի տակ: Եզր մօտենում էր. Գունաթափ և սաստիկ երկիւղով դու ամուր սեղմուցելի ինձ. ես կանգնեցի առաջդ, որպէս զի եզանը դիմադրեմ և պաշտպանեմ քեզ նրա հարուածից: Արիւն կտրած աչքերով՝ եզն ուղղակի մեզ վրայ եկաւ և կանգնեց մեր առաջ: Նա սարսափից ոչ կարողացաւ աղաղակել և ոչ շարժուիլ, միայն բնագդմամբ իմ կողմից սեղմուցի և ետևիցս երկու ձեռքով ամուր բռնեցի քեզ: Եզր կանգնեց, կանգնեց, նայեց, նայեց մեզ, յանկարծ փոնչացրեց, շուռ եկաւ և, պոչը տատանելով, վազեց միևնոյն ուղղութեամբ: Մենք ազատուեցինք: Նա նայեցի քո դէմքին և, կարծես, այժմ էլ տեսնում եմ այդ դէմքը. սաստիկ գունաթափ, սարսափից չուած, անմիտ աչքերով, դու ամբողջ մարմնով՝ դողում էիր և՛ առանց թողնելու ինձ՝ շարունակ նայում էիր եզան ետևից. կարծես նա դարձեալ շուռ պիտի գար մեր կողմը և առաջուայ նման պիտի մօտենար մեզ այս անգամ սպանելու դիտաւորութեամբ: Բայց եզր շուռ եկաւ մի ուրիշ փողոց և չբացաւ մեր աչքերից: Նա տեսայ, թէ ինչպէս դու ազատ շունչ քաշեցիր, լուռ նայեցիր ինձ, մի տեսակ պէս դու ազատ շունչ քաշեցիր, լուռ նայեցիր ինձ, մի տեսակ օտարոտի, բայց շատ անշնորհ կերպով ժպտացիր կամ, աւելի ճիշդ է ասել, ծամածռեցիր դէմքը և յանկարծ լաց եղար: Թէ՛ և, ի հարկէ, ես չբռնեցի քեզ եզան հարուածից, բայց այդ ըոպէին ես պատրաստ էի զո՞հ գնալու եզանը, միայն թէ քեզ ազատած լինէի, չնայելով որ սարսափն ինձ էլ էր կաշկանդել: Այնուհետեւ ինչպիսի հպարտութեամբ և հրճուանքով ես յիշում էի այդ անցքը. մաքուս մի անգամից տպաւորուել էր, որ քեզ ազատողը միայն ես էի...

Նա չուեց և մնաց անշարժ, անթարթ դէպի դուրս նայելով: Երեւում էր, որ մանկութեան այդ լիշողութիւնն այդ րոպէին էլ շատ քաղցր էր նրա համար, և նա չէր ուզում հեռացնել նրան իւր գլխից: Սո էլ չէի ուզում, չէի համարձակուում խանդարել նրա այդ քաղցր լիշողութիւնը: Իրաւ, ինչ սքանչելի ժամանակներ էին այդ...

Մանկութեան օրեր, երազի նման, երբեք չեն վերադառնում: Այս քաղցր, այլ չէր դառնալով... շնչաց նա, կամաց հոգոց հանեց և նայեց ինձ...

— Գրեգոր, ինչո՞ւ դու չիշեցիր ինձ այդ անցքը—հարցրե՞ս ես:

— Ինչո՞ւ,—արտասանեց նա յուսահատ ձայնով,—նրա համար, որ ես այժմ այլ ևս ոչ մի բանից չեմ կարող քեզ ազատել...

Ձգացի, թէ ինչպէս սիրտս, սաստիկ ցաւ տալով, թրթռաց, գլուխս ակամայ խոնարհուեց նրա կրծքի վրայ և դառն, յուսահատութեան հեկեկաւքը սկսեց խեղդել ինձ: Այդ րոպէից արդէն ես աներկբայ գգում էի, թէ ինչպէս մի աներկոյթ զօրութիւն սկսում էր կամաց-կամաց յաւիտեան բաժանել նրան ինձնից...

ձաշին, բացի կէս բաժակ կաթից, նա ոչինչ չառաւ բերանը: Սո նկատում էի, թէ ինչպէս կամաց-կամաց թուլանում էր նա, բայց ուշքը մնչիւ վերջին շունչը վրան էր: Մեռնելուց մի ժամ առաջ նա ուզեց տեսնել հօրը: Մայրս, որ, ըստ երեւութին, արդէն սկսել էր հասկանալ, թէ բանն ինչու՞ն է, կատարեց նրա խնդրքը: Ետևով հօրս թևից բռնած՝ գգուշութեամբ ներս բերեց և նստեցրեց հիւանդի մահճակալի առաջ՝ աթոռի վրայ: Հայր և որդի նայեցին միմեանց. հօրս հայեացքը եղին անմիտ, նոյն անզգաց հայեացքն էր, սակայն այս անգամ նրա մէջ նկատուում էր փոքր ինչ հետաքրքրութիւն, իսկ եղբորս հայեացքը... ինչքան սէր, կարեկցութիւն, վիշտ և յու-

սահատութիւն կար այդ հայեացքի մէջ, հօրը յաւիտեան մնացիւ բարեւ, ազօղ այդ լուռ, վերջին հայեացքի մէջ... Նա առաւ հօր ձեռքը, ուզեց բան ասել, բայց ոչինչ ձայն դուրս չեկաւ բերանից: Նա միայն խոնարհուեց և շրթունքը կպցրեց նրա ձեռքին:

— Այս ո՞վ է,—կամաց հարցրեց հայրս, նայելով մօրս:

— Գրեգորն է... Չե՞ս ճանաչում,—հազիւ կարողացաւ արտասանել խեղճ մայրս, որովհետեւ արտասուքը խեղդում էր նրան:

— Ոչ, չեմ ճանաչում,—պատասխանեց հայրս և, փոքր ինչ լսելուց յետոյ, հարցրեց.— Հիւանդ է:

— Այո, եւ յոռի... հոգիս շատ ծանր է: — Ես էլ եմ հիւանդ, խեղճ տղայ, ես էլ եմ հիւանդ—արտասանեց հայրս, կարծես, սաստիկ կարեկցութեամբ և, ձեռքը հեռացնելով Գրեգորի շրթունքից, սկսեց շոյել նրա դէմքը:

Սո այլ ևս չկարողացայ դիմանալ—սիրտս պատառում էր և շուտով դուրս գնացի, որպէս զի այլ ևս ոչինչ չտեսնեմ, ոչինչ չլսեմ...

Երբ, քառօրե ժամից յետոյ, դարձեալ ներս մտայ, մայրս հօրս արդէն դուրս էր տարել: Գրեգորը պառկած էր երեսն ի վեր և ձեռքով ծածկած ունէր իւր դէմքը: Երբ ես մօտեցայ նրան, նա ձեռքը հեռացրեց դէմքից: Ինչքան վիշտ տեսայ այդ դէմքի վրայ... Նա աղերսող հայեացքով նայեց ինձ և առաւ ձեռքս:

— Ա՛նճա,—արտասանեց նա դողողուն ձայնով,— դու գիտես, թէ ինչպէս կը նայես հայրիկին և մայրիկին: Բացի քեզնից, նրանք ուրիշ ոչոք չունեն, օգնիր նրանց, ինչպէս կարող ես...

Նա սեղմեց ձեռքս, թողեց և ինձնից ոչինչ պատասխան չպահանջեց. չպահանջեց արդեօք նրա համար, որ հասկանում

էր, թէ որպիսի ծանր պարտականութիւն էր դնում ինձ վրայ, թէ նրա համար, որ յոյս ունէր ինձնից, — չգիտեմ, միայն այդ մասին ես այլ ևս ոչինչ չխօսեցի:

Նրա մահին ներկայ էինք միայն ես, մայրս և թոմաս Գասպարիչը, որը հենց նոր էր եկել և որն, իմանալով, թէ բանն ինչումէն է, սաստիկ տխուր նստած էր մի կողմը: (Նղբայրներս՝ եղանակը լաւ լինելուն պատճառով՝ այդ օրը դուրս էին գնացել և դեռ տուն չէին եկել: Ի՞նչ գիտէ որտեղ էին թաղիառում): Նա խնդրեց, որ քահանայ կանչենք: Թոմաս Գասպարիչը դնաց քահանայի ետեւից: Քահանան եկաւ: Ի՜նչպիսի սրբազան ջերմեռանդութեամբ ընդունեց նա հաղորդութիւնը... Մեռնելուց առաջ նա նախ համբուրեց մօրս ձեռքը, յետոյ — իմը, իսկ ամենից վերջը — թոմաս Գասպարիչին, որն, այլ ևս չկարողացաւ ղեկմանալ, սկսեց երեխայի նման լաց լինել: Այնուհետեւ վերջին հայեացքը — վշտալից, աղերսող հայեացքը ձգեց ինձ վրայ և համարեա նոյն ըոպէին էլ հոգին աւանդեց... Դի, հոգին չաւանդեց, — հոգին աւանդելիս, ասում եմ, մարդ շատ սարսափելի է լինում: Բայց այդպիսի բան ես բոլորովին չնկատեցի նրա մէջ, — այլ նա աչքերը փակեց և քնեց, քնեց, որպէս զի այլ ևս երբէք չաւթնանայ... Երբ ես աչքերը փակեց, ես բոլորովին չէի կարծում, թէ մեռաւ, բայց մայրս այդ իսկոյն և եթ հասկացաւ: Նա նախ մի տեսակ բռնութեամբ հայեացքով մեքենայաբար նայեց ինձ, յետոյ թոյլ, շատ թոյլ ձայնով, կարծես ուժասպառ, ճշաց և գլուխը դնելով մեռած որդու գլխի մօտ՝ բարձի վրայ, մի ձեռքով գրկեց նրա կուրծքը: Սաստիկ դողը ցնցեց ողջ մարմինս: Ես հասկացայ, որ եղբայրս մեռաւ: Աչքերս մթնեցին, ծնկներս սաստիկ թուլացան և այնուհետեւ ես այլ ևս ոչինչ չգիտեցի: Երբ ուշքի եկայ, տեսայ, որ պառկած եմ սենեակում՝ անկողնի վրայ, մայրս նստած է կողքիս՝ սառը, գունատ, չոր դէմքով, իսկ թոմաս Գասպարիչը — ղեկացրելով վրայ վշտից սառած և կուչ եկած: Սկզբում ես կար-

ծում էի, թէ առաւօտ է և նոր եմ վեր կենում, բայց երբ նայեցի մօրս, նայեցի թոմաս Գասպարիչին, նայեցի շուրջս, դարձեալ մօրս, դարձեալ թոմաս Գասպարիչին, — արդէն եղելութիւնը պարզուեց ինձ համար: Եւ մինչև հիմայ էլ զարմանում եմ, թէ այդ ժամանակ ինչպէս կարողացայ այնքան հանգիստ լինել: — Դի մի հառաչանք, արտասուքի ոչ մի կաթիլ, ոչինչ դառնութիւն, ոչինչ վիշտ: Կարծես ես մեռած էի և զգում էի, որ մեռած եմ: Ասում էին կեր՝ ուտում էի, խմել՝ խմում էի, որ մեռած էի, արե՞ր գալիս էի, գնա՞ր գնում էի, մի խօսքով՝ անում էի, ինչ որ ասում էին և արածս ոչ հասկանում էի, ոչ զգում: Եւ եթէ այժմ հարցնես ինձ, թէ ինչպէս թաղեցինք եղբորս, ի՞նչ կար յուղարկւելու թեման և այլն, — ես ոչինչ չեմ կարող պատասխանել: Այսքանը միայն մոռ իրաւով, երազի նման յիշում եմ, որ ինձ սեւեր հագցրին, ձեռքս մի սպիտակ թաշիկնակ դրին, թէ և թաշիկնակի ես կարեւորութիւն չունէի, ձեռքիցս բռնեցին, տարան եկեղեցի և դարձեալ ետ բերին: Այս էլ յիշում եմ, որ եկեղեցում համբուրեցի նրա ճակատը, դարձեալ համբուրեցի, եկեղեցում համբուրեցի նրա ճակատը, երբ ամեն օր մտնում եմ նրա սենեակն և ամբողջ ժամերով ձեռքերս խաչած՝ նրա տուն եմ նրա դատարկ մահճակալի վրայ, — ինչ եմ զգում ես... Փառք և գոհութիւն Նրան, ով տեսնելով է մարդկային բաղդը: «Աղօթքը, միայն աղօթքը կարող է փրկել քեզ կեանքից ծանր ըոպէներում», ասաց նա: Օրհնեալ լինի քո յիշատակն, իմ սիրելի, իմ անգլին եղբայր:

Աճնա Սարգիսեան

ՆԱՄԱԿ ԺԴ.

Թիֆլիս, յուլիսի 25-րդ 1881.

Սիրելի Հովհաննէ,

Նամակ ես պահպանեցի. ինչ գրեմ, ինչ ունիմ գրելու, ինչ կարող եմ գրել, ես շուրջս և ներսս կատարեալ դատարկութիւն է տեսնում. Ոչինչ չկայ, ոչինչ մի հիմնաւոր բան, որից կարողանայի ամուր կապել՝ չանհետանալու համար, որի վրայ կարողանայի վերջնականապէս կեդրոնացնել թափառող մտքիս ընթացքը՝ չմոլորուելու համար։ Նրեակայիք մի անհուն, անտակ խորխորատ անվերջ տարածութեան մէջ, որտեղ ընկել է մի մարդ. նա տարածում է ձեռքերն այս ու այն կողմը, որպէս զի մի բան գտնէ, որից կարողանայ կապել աւելի խորը չընկնելու համար, բայց միշտ պատահում է դատարկ տարածութեան, և նա շարունակ ընկնում է ցած, ընկնում է անվերջ, մինչև անգամ օտներն տակ յատակ չգտնելով. — ես այդ դրութեան մէջ եմ։ Ճշմարիտ է, կայ իմ մէջ մի զգացմունք, որի համար պարտական եմ մեռած եղբորս, և թէև այդ զգացմունքը շատ անգամ բարեբար ներգործութիւն է ունեցել տանջուած հոգուս վրայ, բայց... անգլին փոյրիկ, դու հասկանում ես, թէ որքան երկատարդ եմ ես դեռ և թէ սիրտս, հոգիս քնականաբար դէպի ինչը պիտի ձգտեն։ Նա... Ա՛խ, բաւական է. թողնենք այս, այդ ևս սերտ չկայ։

Եղբորս մահն, ի հարկէ, անհետեւանք չէր կարող անցնել ոչ ինձ և ոչ մօրս համար՝ մանաւանդ մեր այս թշուառութեան ժամանակ։ Մայրս անմիջապէս ընկաւ անկողին և մօտ մի ամիս շարունակ պառկած էր։ Նրա և հօրս միակ խնամատարն ես էի, թէև ես էլ պակաս հիւանդ չէի զգում ինձ։ Նրա անկողնից վեր կենալն և իմ պառկելը մէկ եղաւ. կարծես դիտմամբ

միմեանց խօսք էինք տուել այդպէս անելու։ Ես նրանից աւելի կարճ ժամանակ էի պառկած և ահա մի շաբաթ է, ինչ վեր եմ կացել։ Այժմ ինձ սաստիկ թույլ եմ զգում. երկար չեմ կարողանում ման գալ կամ մի որ և իցէ բան շինել, խօսիչ յոգնում եմ, ուզում եմ նստել կամ թէկէն տալ։ Գրելն էլ այժմ դժուարութեամբ եմ շարժում ձեռքիս։ Անցեալ օրը նայեցի հայելում և ինքս ինձնից սարսափեցի։ Ակամայ վերցրի անցեալ տառուայ լուսանկարս և համեմատեցի. — ինչքան փոփոխութիւն... մինչև անգամ ինքս էլ չէի ուզում հաւատալ, թէ ես այդքան փոփոխել եմ։ Վա՛յ այս իմ լուսանկարս չէ կամ թէ չէ՝ հայելին է ինձ խաբում, ասում է ինքս ինձ։ Լուսանկարն մէջ հանուած է մի գեղեցիկ, մի կայտառ օրիորդ, որի աչքերն երջանկութեամբ և չարաճճի կերպով ժպտում են, իսկ հայելու մէջ տեսնում էի սաստիկ նիհար, սաստիկ գունատ, կարծես, ծերացած մի աղջիկ, որի անկենդան, մեքենայական հայեացքը, կարծես, ասում է... ինչ է ասում, — որոշ ոչինչ, բայց մի բան ասում է, որ ոչ ինքն է հասկանում և ոչ ուրիշը կարող է հասկանալ... Սաստիկ դառնութեամբ ես դէն շարտեցի լուսանկարս և հեռացայ հայելուց...

Այստեղ սաստիկ շոգեր են։ Ամառանոցի սովոր լինելով, ես առանց այն էլ շատ դժուարութեամբ եմ կարողանում դեմանալ. Համարեալ ողջ օրը սենեակիցս դուրս չեմ գալիս։ Միայն գիշերներն և առաւօտեան կարողանում եմ ազատ օդ շնչել։ Ներքը, սիրելիս, սաստիկ յոգնեցայ. էլ ոչինչ չեմ կարող գրել։

Ընդունիլ կարօտալիւ համբոյրներս։

Քո Աննա Սարգիսեան.

ՆԱՄԱԿ ԺԵ.

Թիֆլիս, յուլիսի 27-ին 1881.

Սերելն Հռիփսիմէ,

Այժմ, փառք Աստուծոյ, բաւական լաւ եմ զգում ինձ միայն շոգերն են սաստիկ նեղացնում: Սրբեմն երեկոները, լա եղանակներին, դուրս եմ գնում փոքր ինչ գրօսներու և շուտով էլ վերադառնում եմ: Հարցնում ես՝ մի՞թէ եղբայրներս դարձի պարապ են: Ոչ. մեր նախկին հարուստ «բարեկամները» մի վերջապէս «խղճաց» մեզ և երկուսին էլ ընդունեց իւր մագազինը, բայց այն պայմանով, որ նրանք իրենց լաւ պահեն: Սայժմ, փառք Աստուծոյ, նրանք տակաւին իրենց լաւ են պահում և, եթէ բանը միշտ այսպէս գնայ, մենք գոհ կը լինինք: Այդ շատ լաւ եղաւ. եթէ եղբայրներս դարձեալ պարապ մնային հաւատացիր, որ քաղցած կը մեռնէինք: Իմ և մօրս հիւանդութեան միջոցին մեր վերջին կողքինքնը ձեռքներինս գնացին և մենք մնացել էինք սաստիկ տառակոտած: Թէ ինչ պիտի անէինք: Այժմ, եղբայրներս գործի կանգնելովը, կարող ենք հաւ ջուր ունենալ:

Ես արդէն վերջնականապէս հաշտուել եմ հետ. ներկան ինձ այնպէս սարսափելի չէ թուում, ինչպէս և այդ երեւակայում էի առաջ: Միայն եղբորս վաղահաս մահը սրտիս մէջ թողել է մի այնպիսի վիշտ, որ երբէք և ոչ մի բանով կարող չէ բուժուել: Ամեն օր, ամեն ժամ նա, կարծես, կենդանի կանգնած է աչքիս առաջ, իսկ երազումս համարեա ամեն գիշեր տեսնում եմ նրան: Նրա մեռնելուց յետոյ առանց տանջուելու չէի կարողանում մօտենալ նրա գրքերին ու տետրակներին: Ամեն անգամ, քանի տեսնում էի այդ գրքերն ու տետրակները պահարանում դարսած, իսկոյն մի տե-

ղակ սաստիկ-սաստիկ ճմլում էր սիրտս և անցեալի յիշողութիւնները մէկը միւսի ետեւից ակամայ գարթնում էին իմ մէջ: Բայց երբէք—չգիտեմ ինչու—սիրտս սաստիկ ձգտում էր դէպի այդ գրքերն ու տետրակները. ուզում էի քրքրել նրանց, ուզում էի եթերթել, ուզում էի ծայրէ ի ծայր կարդալ բոլորը, և ինձ թւում էր, թէ այդպիսով նա ինքը՝ կենդանի կանգնած իմ առաջ՝ խօսելիս կըլինի ինձ հետ: Այդ պատճառով մօտեցայ նրա պահարանին և թաց արի դուռը: Նրա գրքերն ու տետրակները դարսուած էին իրենց կարգով, այնպէս, ինչպէս նա վերջին փոխգամ ինքն իւր ձեռքով դարսել էր: Կարգապահութիւնն ու վերջնականութիւնն առհասարակ նա սաստիկ սիրում էր և ես երկնսքրութիւնն առհասարակ նա տետրակները կամ տետրակները խառն ի թէք չէի տեսել, որ նրա գրքերը կամ տետրակները խառն ի խառն թափուած լինէին. ամեն ինչ իւր տեղը, ամեն ինչ մաքուր: Բայց այս անգամ գրքերի և տետրակների վրայ բաւական թող էր նստել. «Իսկ նրա վրայ անգին շերտ հող կայ նստած», մտածեցի ես, դողդոջին ձեռքով մի առ մի վերցրի գրքերն և սկսեցի թողը սրբել: Այդ վերջնապէս յետոյ, վերցրի բոլոր տետրակները, ցած բերի և, ճախապէս նրանց վրայից էլ թողը սրբելով, սկսեցի մի առ մի թերթել: Այն բոլորն ուսանողական տետրակներ էին, որոնց մէջ իրեն յատուկ մաքրութեամբ և գեղեցիկ ձեռքով գրել էր իւր դասերը: Այդ տետրակների մէջ գտայ և նրա յիշատակարանը: Ինչպէս մի անգին գիտի, ես այս վրայ ընկայ այդ տետրակին և սաստիկ ագա- 1 գիտի հայ, ես վրայ ընկայ այդ տետրակին և սաստիկ ագա- 2 հութեամբ սկսեցի թերթել: Ա՛խ, ինչպէս տրոփում էր սիրտս, ինչպիսի տանջանքով և սիրով ես սեղմում էի այդ տետրակը և իրժեքս, ինչպէս ջերմագին ես համբուրում էի դրան և թըր- 3 ջում արտաստեքովս... Մի անգամ, երբ դու կը գաս այստեղ, սիրելի Հռիփսիմէ, ես այդ տետրակը կը կարդամ քեզ մօտ և դու կը տեսնես, թէ ինչպիսի տղայ էր նա. այդ տետրակի մէջ 4 նա թափել է իւր բոլոր միտքն ու հոգին: Բայց այժմ ես այն- տեղից կ'արտագրեմ նրա բանաստեղծութիւնները մէկը (յիշա-

տակարանի մէջ բաւական թուով բանաստեղծութիւններ էլ ունի գրած), որ, ինչպէս ամսաթիւը ցոյց է տալիս, նրա վերջին գրածն է և գրել է մահից մի շաբաթ առաջ: Այդ բանաստեղծութիւնը մի ամբողջ դադարի արժանի քեզ նրա հոգեկան աշխարհից:

Հասել է ծանր շուտով ղեկահաս,
Մանուկ արեւս պիտի խաւարի.

Դեռ կեննք չտեսած, դեռ չզննատակած
Մարմինս հողը պիտի առերի:

Ա՛խ, ինչպէս, ինչպէս ուզում եմ սպրել,

Ապրել եւ գործել, գործել եւ ապրել,

Ինչպէս ջերմագին ուզում եմ սիրել,

Ամառի համար աղօթել եւ լալ...

Իհնձ, անբաղդ եղբայր... Ինչպիսի կեանքի ծարաւ, ինչքան անկեղծ, խոր զգացմունք, ինչքան տանջանք... Մի՞թէ այդպիսի եղբորն երբ և իցէ կարելի է մոռանալ, իմ անգթն քոյրիկ: Նրէկուանից դէս ես անընդհատ մտածում եմ նրա մասին և որքան շատ եմ մտածում, այնքան աւելի եմ զգում, թէ որքան մեծ և անփոխարինելի է իմ այդ կորուստը: Գիշերս բոլորովին չկարողացայ քնել. ախմայ արտասուքը հանդարտ հոսում էր աչքերիցս և թրջում էր դէմքս, անկողինս և ես դողդոջիւն ձեռքերս սաստիկ սիրով, սաստիկ յուսահատութեամբ ու տանջանքով տարածում էի դատարկ օդի մէջ՝ գոնէ նրա ուրուականը գրկելու համար... Ա՛խ, նրա լիշատակարանն ամեն ինչ դարձեալ տալին ու վրայ արեց իմ մէջ: Դարձեալ միտում եմ առաջուայ նման... Ո՛չ, այլ ևս ոչինչ չեմ գրել այդ մասին. միշտ միևնոյն երգը... Դուցէ արդէն ձանձրացրել եմ քեզ:

Մնացնր բարեւ, իմ սիրելի քոյրիկ. ցնոր գրութիւն:

Բո Աննա Սարգիսյան:

ՆԱԽԱԿ ԺԶ.
Թիֆլիս, օգոստոսի 16-ին 1881.

Սիրելի Հովհաննէ,

Դու ինձ խորհուրդ ես տալիս, որ շատ չլուզուեմ և խնդրում ես, որ եղբորս լիշատակարանն ուղարկեմ քեզ, որպէս զի այլ ևս ոչինչ տեղիք չունենամ յուզուելու: Ես էլ եմ հասկանում, որ շատ յուզուելը ներկայ դուրսէնս մէջ ինձ շատ վնասակար է, բայց մի վախել. լիշատակարանը գտնելուս առաջին օրերն էր, որ այնպէս խիստ յուզում էի, այժմ ինձ զսպում եմ: Ուրեմն, սիրելիս, լիշատակարանը կը մնայ ինձ մօտ. ես որչ կեանքումս երբէք չեմ բաժանուիլ նրանից այն պատճառով միայն, որ ես ինձ համար անգին է և միշտ անգին կը մնայ:

Դարձեալ բանը թարսուեց. մեծ եղբայրս իւր հին աստուածը միտը բերեց: Մեր «բարեկամն» էլ վաճառեց նրան, և իւրաւունք ունէր, որովհետեւ եղբայրս դարձեալ սկսել էր խմել. իւր ստացած ոռձիկից էլ ոչ մի կողիկ տուն չէր բերում: Ի՛նչ, ես այդպէս էլ կարծում էի. արեքողութիւնն այնպէս չէ բոցն դրել նրա մէջ, որ նա երբ և իցէ կարողանայ դրանից ձեռք վերցնել: Դրա համար կամք է հարկաւոր և փոքր ինչ ժուժկալութիւն, իսկ եղբայրս թէ՛ գործի է դրանցից և թէ՛ ինքը մեծ նշաւակութիւն չէ ստալիս դրանց. անգործ մնալն ու խմելը նրա համար ամեն բանից բաղդը է: Իսկ փոքր եղբայրս դարձեալ այնտեղ է, և պիտի ասած, որ կարողացել է ծուրութեանը յաղթել և աշխատում է: Բայց նրա ստացած ոռձիկն ինչ պիտի անէ մեր այնքան, թէկուզ սաստիկ չտիւտարած կարիքներն: Մայրախիղ աղքատութիւնն սպառնում է թափելու մեր դուռը... Մայրս ուզում է սուրբ ծախել, բայց ես չեմ թողնում, դրանից ստացած փողն էլ շուտով կը հասնի (մանուսանդ, որ

տուճն անհամեմատ պակաս են գնահատում), այժուհետեւ ի՞նչ պիտի անենք, ի՞նչով պիտի վճարենք բնակարանի վարձը... Ո՛չ, անմտութիւն կը լինէր հոգսերի վրայ նոր հոգսեր էլ աւելացնել: Նրեակայում եմ, թէ՛ որքան դժուար է մի տնից միւսը տեղափոխուել, թէ՛ որքան անտանելի է տանտիրոջից միշտ անարգութեամբ լինել տան վարձն իւր ժամանակին չվճարելու համար... Ո՛չ, հազարապատիկ աւելի լաւ է մեռնել, թէ՛ կուզ քաղցած, բայց ականջը հանգիստ՝ իւր սեպհական տան յարկի տակ: Սեպհական տանը, սեպհական տանը... ուրիշ տեղ կեանքը կրկնապատիկ, քառապատիկ դառը կը լինի—ես այդ զգում եմ: Մայրս ուզում է մի որ և իցէ գործ վերցնել, Տեսնենք ի՞նչ կը լինի,

Քո Աննա Սարոյեան:

ՆԱՄԱԿ ԺԷ.

Թիֆլիս, օգոստոսի 24-ին 1881.

Սաստիկ յուզուած գրում եմ քեզ այս ատղերը, սիրելի Հովսիսիմէ: Ես այժմ կատարելապէս ոչնչացած եմ—Մայրս կար էր վերցրել կարելու, ես էլ օգնում էի նրան, բայց... ոչինչ չկարողացայ կարել, սակայն, ոչ թէ ոչինչ չկարողացայ կարել, այլ—կարել չգիտէի, կարը փչացրել: Կար բաժանող կենը տեսաւ կարածս և սաստիկ յանդիմանեց նախ մօրս, որ ինձ թողել էր կարելու, յետոյ—ինձ, որ կարը փչացրել էի: «Ահագին աղջիկ ես և ամենահասարակ կար անգամ չգիտես, ամօթ չէ», ասաց նա: Ամօթ չէ—Այնքան ամօթ էր, որ հազար երանի կը լինէր, եթէ նոյն րոպէին գետինը պատուէր և կլանէր ինձ յաւիտեան... Մինչև անգամ ես մտադրեցի ինքնասպանութիւն գործել և կը գործէի, Աստուած է վկայ,

կը գործէի, եթէ... Ամեն տեսակ դժբաղդութիւն, ամեն տեսակ բաղդի հալածանք ես կը տանէի—և տանում եմ—, բայց հասարակ կնոջ այդ հասարակ բանի համար տուած յանդիմանութիւնն ես ոչ մի կերպ չէի տանել և չեմ էլ կարող տանել: Այդ յանդիմանութիւնն իմ մօքից մի վայրկեան անգամ չէ հեռանում, և որքան շատ եմ մտածում այդ մասին, այնքան... սիրտս անտանելի ծանրանում է... Կարծում եմ, թէ ամբողջ մարդկութիւնն աշխարհիս ամեն ծայրերից, մինչև անգամ տան չորս պատերը, որոնցից ես այլ ևս դուրս չեմ գալիս, ծաղրելով մատնացոյց են անում ինձ և ասում—տեսէք, այս ահագին աղջիկը հասարակ կար անել անգամ չգիտէ... Ի՞նչ մեծ համարում ունէի ինձ վրայ. կարծում էի թէ բաւական է, որ մի բան անել կամենամ և—վերջացած է, ամեն բան կանեմ, բայց իրողութիւնը, փորձը ցոյց տուեց, որ ոչ թէ ոչինչ չեմ կարող անել, այլև... որ ես ինքս ոչ ինչ եմ, ոչ ինչ, ոչ ինչ... Եւ դեռ մի անգամ մեռած ինչ, որ ես կարող եմ աշխատել... Ո՛հ, որքան անտանելի է դրութիւնս... Ես ինքս ինձնից սարսափում եմ: Գոնէ չունենայի սրտիս մէջ՝ դեռ մանկութեանս հասակից սերմանուած՝ հալարտութիւն, գոռոզութիւն, գոնէ կարողանայի տանել ինձ տուած արդարացի յանդիմանութիւնները, գոնէ սիրտս կարողանար հաշտուել ուղեղիս հետ,—այն ժամանակ... իսկ այժմ... կատարելապէս իրաւունք ունիմ ասելու, որ ես իսկապէս թրեշուտ եմ... Ա՛խ, ա՛խ, անգին քոյրիկ... սրտիս և ուղեղիս մէջ դժոխք կայ...

Քո Ա. Ս.

ՆԱՄԱԿ ԺԲ.

Թիֆլիս, սեպտեմբերի 9-ին 1881.

Սիրելի Հռիփսիմէ,

Աղքատ տեղովդ ինձ քսան ըուրլի ես ուղարկելիք ինչու... ինչու ես ուղարկելիք... եւ դեռ ներողութիւն էլ ես խնդրում, որ ուշ ես ուղարկում, որովհետեւ ուռնիկդ նոր ես ստացել... Բայց քեզ ոչ անաց, որ ուղարկես... Նպատակդ ի՞նչ էր, որ ուղարկել ես... ինձ ծաղրել, ինձ յանդիմանել... այո... կարծես թէ ես ինքս ինձ քիչ եմ ծաղրում, կարծես թէ ես ինքս ինձ քիչ եմ յանդիմանում... եւ գրում ես, որ ես ոչինչ շնորհակալութիւն չգրեմ քեզ: Մի՞թէ կարծում էիր, որ շնորհակալութիւն կը գրեմ քեզ. ի՞նչ բանի համար.— նրա համար, որ տանջանք կրկնատակեցիր... նրա համար, որ ինքս ինձ աւելի ատել տուեցիր... նրա համար, որ մի անգամից ցոյց տուիր, թէ որքան չնչին և անպէտք եմ ես՝ քեզ հետ համեմատած... երբ բաց արի ծրարը, հանեցի միջից ուղարկածդ թղթադրամներն և կարդացի նամակդ,— արիւնս գլխիս խփեց: Վատաղութիւնից, հպարտութիւնից, ամօթից և անգօրութիւնից ես լաց եղայ... Աստուած իմ, այն ի՞նչ արտասուք է... Կեանքիս մէջ դեռ այնպէս լաց չէի եղել. արտասուքիս իւրաքանչիւր կաթիլը, կարծես, թոյն էր, որ քաղում էր ուղղակի սրտիցս... Անգլին քոյրիկ, այս ի՞նչ է արտասում ինձ...

Քո Աննա Սարգեան:

Յ. Գ. Նամակիս հետ ես եմ ուղարկում քեզ ուղարկածդ քսան ըուրլին: Անշուշտ դու հասկանում ես ինձ և ինձնից չես նեղանալ, որ այդ փողերը չեմ ընդունում:

Ա. Ա.

ՆԱՄԱԿ ԺԹ.

Թիֆլիս, սեպտեմբերի 15-ին 1881.

Դարձեալ, դարձեալ ուղարկել ես և հետն էլ մի երկար ու խիստ յանդիմանութիւն: Այո, այո, սիրելի Հռիփսիմէ, համաճայն եմ քեզ հետ, որ ես շատ հպարտ եմ, շատ փոքրօքի և շատ յիմար, բայց . . . հաւատացիր, որ դու աւելի մեծ բարերարութիւն արած կը լինէիր ինձ, եթէ այդ փողերը հենց սկզբից չուղարկէիր: Դու չես կարող երեւակայել, թէ ինչպէս տանջում եմ ես, երբ նայում եմ այդ փողերին... Այնու ամենայնիւ, ընդունում եմ, բայց այն պայմանով,— ուշադրութիւն դարձրո՛ւ,— այն պայմանով, որ այդ իմ պարտքս լինի և ես այսօր թէ էգուց, բայց մի ժամանակ՝ անպատճառ վերադառնալ քեզ: Գրիր, որ այդ պայմանին համաճայն ես, ապա թէ ոչ դարձեալ ես կ'ուղարկեմ: Մինչև գրելը ես այդ փողերից մի կոպէկ անգամ չեմ ծախսել:

Քո Աննա Սարգեան:

ՆԱՄԱԿ Ի.

Թիֆլիս, սեպտեմբերի 19-ին 1880.

Իմ սիրելի Հռիփսիմէ,

Շնորհակալ եմ:

Քո Աննա Սարգեան:

ՆԱՄԱԿ ԻԱ.

Թիֆլիս, հոկտեմբերի 4-ին 1881.

Սերենի Հռիփսիմէ,

Ի՞նչ ես ուզում, որ գրեմ։ Թէ ինչպէս ես անցկացնում
օրս։ Կգալիս ավիս յենած՝ առաւօտից մինչև երեկոյ նըս-
տած եմ լուսամուտի առաջ և եթէ երբեմն պատահում է, որ
մի որ և իցէ ճանճ՝ ցրտից անգորացած՝ ման է գալիս ապա-
կենների վրայ, բռնում եմ և, կամ գլուխն եմ կտրում, դէն գցում,
կամ թևերն և ոտները կտրատում։ Սրանից էլ լաւ գրադմունք կ'ու-
զես։ Ժամանակ չէ, թող անցնի, էլի. ուրիշ կերպ չանցնի, թող
այսպէս անցնի, ի՞նչ վնաս։ Վերջը խօս մահ է...

Քո Ա. Ս.

ՆԱՄԱԿ ԻԲ.

Թիֆլիս, հոկտեմբերի 18-ին 1881.

Սերենիս,

Ի զուր ես դու ինձ երկար ու բարակ խրատներ կարդում.
Ի զուր ես աշխատում ապացուցանել ինձ, որ իմ այս խելքո-
վըս, հասկացողութեամբս ես չեմ կարող և չափտք է այսպէս
լինիմ և որ ես զօրով եմ այսպէս անում և անարդարացի կեր-
պով չարախօսում եմ ինքս ինձ վրայ։ Նս ինքս էլ այդպէս եմ
կարծում, բայց արբ տես, որ անիծեալ իրականութիւնը խելք
և հասկացողութիւն չէ պահանջում, այլ—կեսանքի համար
պատրաստութիւն. իսկ հենց այդ բանն է, որ ես չունիմ,

բայց թէ ինչու չունիմ,—այդ դու ինքդ էլ շատ լաւ կարող ես
հասկանալ, եթէ քրքրեա անցեալս և դատարարականութիւնս...
Ի՞նչ միանգամից համոզուիր, որ ես կեանքի համար մի կոպէկ,
մի գրոշ չարժեմ։ Կրթում եմ՝ ես անպատրաստ եմ, անպատ-
րաստ,—դու այս երբէք մի մոռանար։ Իսկ նոր պատրաստուելու
սկսել այժմ—անհնարին է։ Ինչպէս սկզբից հիմքը գցուել է, այն-
պէս էլ պէտք է գնալ մինչև վերջը։ Նւ թող գնայ։ Նս հրաշք-
ներ չեմ սպասում և ոչ ինքս կարող եմ հրաշքներ գործել։
Նս մի այլանդակ արարած եմ, որի բերանը հացը ծամած պի-
տի դնել... Ո՛րքան ատում եմ ինքս ինձ, որքան զգուշ եմ
ինքս ինձնից... Եթէ հնար լինէր սոսկալի մեղապարտութիւ-
նից խուսափելու...

Քո Աննա Սարոյեան.

ՆԱՄԱԿ ԻԳ.

Թիֆլիս, հոկտեմբերի 31-ին 1881.

Իմ անգլին Հռիփսիմէ,

Այս տողերը գրելիս ես արդէն թոյն եմ խմել, իսկ երբ
կարդալիս կը լինես, ես այլ ևս կենդանի չեմ լինել։ Մնաս
բարեւ... յաւիտեան... էլ ինձ չես տեսնիլ։ Անիծիր ինձ, բայց
լաց եղիւ. արտասուքդ գուցէ թեթեւացնէ մեղապարտ հոգիս...
Ի՞նչ սոսկալի է թոյնը... բայց կեանքն աւելի սոսկալի է, և
հարկէ, ինձ համար, իսկ քեզ և ուրիշներին համար—ոչ։ Հն,
կարծեմ արդէն ստացած պէտք է լինիս մի քանի օր առաջ
լիմ քեզ ուղարկած քսան ըութիւն, որ պարտ էի քեզ։ Նե-
րկը, հպարտութիւնս յաղթեց։ Այս նոյն հպարտութիւնն է, որ

ինձ գերեզման է տանում: Արդեօք կը ներէ՞ ինձ Աստուած,
կը ներէ՞ Գրեգորե Հոգին... բայց ասընքն ինձ համար անհնա-
րին էր: Դարձեալ մնաս բարե, իմ աննման քոյրիկ. աղօթք
արա մեղապարտ հոգուս համար:

Քո Թշուառ Աննա:



46159